

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

TEXT & IMAGE

ESSENTIAL PROBLEMS IN ART HISTORY

2021 2 (12)

ТЕКСТ І ОБРАЗ:

актуальні проблеми
історії мистецтва

txim.history.knu.ua

ISSN: 2519-4801

TEXT AND IMAGE: ESSENTIAL PROBLEMS IN ART HISTORY

scientific electronic journal

2021, volume 2 (12)

Founder: Taras Shevchenko National University of Kyiv

Year of foundation: 2016

Field of study: History

Language of publishing: Ukrainian, English, German, Polish, Russian, French.

Frequency: twice a year

Editorial board:

Gennadii Kazakevych, Dr. of Sc., Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine) – editor-in-chief

Petro Kotliarov, Dr. of Sc., Associate professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine) – deputy editor-in-chief

Oleksandr Okhrimenko, PhD, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine) – managing editor

Iryna Adamska, PhD, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine) – executive editor

Stefaniia Demchuk, PhD, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine) – executive editor

Anna Kaluher, MA, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine) - editor of Art Criticism section

Natalia Burdo, PhD, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences in Ukraine (Ukraine)

Volodymyr Dyatlov, Dr. of Sc., Professor, Taras Shevchenko National Pedagogical University of Chernihiv (Ukraine)

Maxim Fomin, PhD, Senior lecturer, University of Ulster (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland)

Nathalie-Cécile Ginoux, PhD, Maître de conférences en art et archéologie des mondes celtes, Université Paris-Sorbonne (Paris IV) (France)

Rostyslav Konta, Dr. of Sc., Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine)

Oleg Mashevskiy, Dr. of Sc., Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine)

Pedro Reyes Moya-Maleno, PhD, Universidad Complutense de Madrid (Spain)

Antoniy Moysey, Dr. of Sc., Professor, Bukovinian State Medical University (Ukraine)

Aneta Pawłowska, Dr. Hab., Professor, Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Łódzkiego (Polska)

Andrii Puchkov, Dr. of Sc. Professor, Modern Arts Research Institute (Ukraine)

Matthew Rampley, PhD, independent scientist-researcher, Faculty of Arts, Masaryk University (Czech Republic)

Sergei Ryzhov, PhD, Associate professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine)

Ihor Sribnyak, Dr. of Sc., Professor, Borys Grinchenko Kyiv University (Ukraine)

Arno Strohmeyer, PhD, Professor, University of Salzburg (Austria)

Oleksandr Symonenko, Dr. of Sc., Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences in Ukraine (Ukraine)

Mykhailo Videiko, Dr. of Sc., Senior Researcher, Borys Grinchenko Kyiv University (Ukraine)

Daqing Yang, PhD, Associate Professor, The George Washington University (U.S.A.)

Editorial board address: 01601, Ukraine, Kyiv, Str. Volodymyrska, 60, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Faculty of History, Art History department; tel. +380442393407; e-mail: arthistory@univ.net.ua

The journal is published by the authority of the Academic Senate of the Taras Shevchenko National University. Decision №17. June, 29, 2016.

The journal is included in the Ukrainian list of specialized scientific publications (Ministry of Education and Science of Ukraine, decision №374. March, 13, 2017)

ISSN 2519-4801

Image on the cover: Stuttgart Psalter, Württembergische Landesbibliothek, Cod.bibl.fol. 23

DOI: 10.17721/2519-4801.2021.2

ЗМІСТ CONTENTS

ANCIENT, MEDIEVAL AND EARLY MODERN ART

Зелінський А. Морські мозаїки з Тмуїсу, цариця Береніка II та мендеські пахощі: новий погляд на стару проблему
Zelinskyi A. Sea Mosaics from Thmouis, Queen Berenice II and Mendesian Aromas: A New Look at the Old Problem.....5

Друздев О. Біблійні та місіонерські сюжети в оздобленні Гарнізонного храму святих апостолів Петра і Павла у Львові (колишній костел єзуїтів)
Druzdiev O. Biblical and missionary plots in the decoration of Saints Peter & Paul Garrison church (former Jesuit church).....25

Гуцул В. Проторицарство? Франкська армована кіннота VIII – X століття у візуальних джерелах
Hutsul V. Protochivalry? Frankish Armored Cavalry in 8th-10th Centuries as They Depicted in Visual Sources.....37

Demchuk S. Late Gothic (Antwerp) Mannerism: Its Origins, Nature And Decline (A Review of the Literature)
Демчук С. Пізньоготичний (Антверпенський) маньєризм: його витоки, характер та зникнення (нарис історіографії).....83

MODERN AND CONTEMPORARY ART

Адамська І. Візуальні матеріали журналу «Шлях до здоров'я» як інструмент антитуберкульозної кампанії в УСРР (1920-ті роки): просвіта і пропаганда
Adamska I. Visual materials of the journal «Shliakh do zdorovia» («Path to Health») as a tool of an anti-tuberculosis campaign in the Ukrainian SSR (in the 1920s): Education and propaganda.....95

Зубар М., Магдич О. Спроба створення нових музейних наративів у виставковому дослідницькому проєкті «Шевченко мовою міста»
Zubar M., Mahdych O. An attempt of creating new museum narratives by the example of the exhibition project «Shevchenko by the urban tongue».....112

ART CRITICISM

Каленська І. Концепція кориди в живописному циклі «Ole!» Леся Подерв'янського
Kalenska I. The concept of a bullfight in the painting cycle «Ole!» by Les Podervianskyi.....124

**ПРОТОРИЦАРСТВО? ФРАНКСЬКА АРМОВАНА КІННОТА VIII–X СТОЛІТТЯ
У ВІЗУАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛАХ**

Володимир Гуцул

***Protochivalry? Frankish Armored Cavalry in 8th–10th Centuries
as They Depicted in Visual Sources***

Volodymyr Hutsul

The article is devoted to the analysis of how Carolingian cavalymen and their arms and armour are depicted in a set of Carolingian visual sources dating back to VIII – X centuries.

How a Frankish horseman was armed in the VIII-X centuries is generally clear. However, the questions of how well a Frankish horseman fought and how he used his weapons in a battle have so far remained unnoticed by researchers, with the exceptions of Lynn White, Bernard Bachrach and Guy Halsall. But even they were more interested in general trends than in particular combat practices. This is largely due to the conciseness of written sources. As Timothy Reuter argues, «yet the face of battle ... generally eludes us when we read these works». However, in studies of the Frankish combat practices, visual sources are of paramount importance, as only they provide a holistic and clear picture of the cavalry armament complex, as well as the use of this complex in a combat.

In recent times, the historiographical debate about the time when armoured cavalry appeared in the Frankish army and about the period when such cavalry transformed itself into chivalry is incomplete. It largely revolves around the relevance of the theses uttered by Lin White in the 1960s. Important sources in this debate are the Carolingian visual material that scholars exploit permanently but arbitrarily. This text is an attempt to systematize the Frankish iconography of VIII - X centuries as an iconographic complex depicting armoured cavalry, its armament and its practical use.

The Frankish iconography of VIII-X centuries confirms clearly the existence and importance of armoured cavalry in the army of the first Carolingians, despite the modern scholar's different views on its force level, as well as its leading role in Frankish military culture in no later than the second half of the ninth century. The cabinet view of Western researchers about the uselessness of cavalry during sieges is not confirmed by sources. On the contrary, both the images and texts of that period demonstrate the widest possible use of cavalry in such military actions, primarily as a force for rapid response to the initiatives of the besieged.

Technological transformations in mounted fighting were slow. Despite the fact that the stirrups have been recorded in Europe since the VII century, in the Carolingian visual material stirrups first appeared in the second half of the ninth century in a miniature from the manuscript «The Life of Saint Wandrille». Further, their images are frequent but irregular, so Lynn White's theory on the crucial role of the stirrup introduction for transforming the Carolingian society of VIII - IX centuries and corresponding introduction of mounted shock combat during this period is not confirmed by visual sources. However, Bernard Bachrach's opposition thesis about the unpopularity

of stirrups among the Franks in this period cannot be accepted either. It is likely that the stirrups' introduction and the transformation of military techniques was slow, in parallel with the increase in the quality and quantity of saddle horses.

The image of a couched lance has appeared permanently in the Frankish iconography since the 9th century. The motif of a rider with a lance held by a straight grip horizontally in an arm bent at an elbow first appears in the ninth century in *The Golden Psalter of St. Gallen* and *The Boland Prudence*, in the context of a cavalry march and the pursuit of one cavalry unit by another. Stirrups, saddles and spurs are visible too in the Carolingian iconography in that period. The third image of a couched spear on the relief of a sarcophagus from Civita Castellana is difficult to attribute chronologically accurately. By analogy with the images of war horses, equestrians and their equipment, the relief can be widely dated to the ninth century. In the Carolingian visual material of the tenth century, the motif of the couched lance is found twice more (*Codex Perizoni*, *Psychomachy of St. Lawrence*) in the images of a siege and a convoy of captives. In four images from five, there is no enemy hit with a lance stroke, while in the fifth, the relief displays a hunting scene with a hunter on horseback striking a wild boar with a lance. Interpretation of these images by means of German and Italian fencing manuals, as well as the 1938 military regulations for the Polish cavalry, leads to the conclusion that the armoured cavalry's knowing the technique of couching a lance does not automatically mean their ability to mounted shock combat. Holding the spear horizontally under the armpit gave a rider the opportunity to use fencing techniques and shock blows with a shaft or «winged» ends of lance head, which were effective in a melee. According to the Carolingian visual sources, the spread of stirrups since the ninth century seems indisputable, resulting in the development of armoured cavalry and its combat effectiveness in the Frankish army.

Although the identification of a couched lance with mounted shock combat techniques is erroneous, the war horse and rider's armament, consisting of a spear, sword, shield, helmet, and body armour, defined the Carolingian and Ottonian armoured cavalry as a fighting force. This set of equipment was the technological basis, and the community of its bearers was the favourable environment in which chivalry emerged later as a fighting force. Frankish military technologies of VIII-X centuries and the Frankish military culture of this period in the broadest sense of the term served as the technological and cultural basis for forming chivalry and chivalrous military technology in the future.

Despite the obvious growing importance of cavalry in the Frankish army and progressive experiments with spear-wielding techniques during the VIII-X centuries, which are clearly proved by both visual and textual sources of the day, the available source material does not prove the existence of mounted shock combat among the Frankish military elites. So, it is early to speak about the emergence of knightly military technology and, accordingly, chivalry as a fighting force in the VIII - X centuries. However, Lynn White's thesis that it was the period that opened the «window of opportunity» for transforming equestrian combat and developing and proliferating weapons for it and ultimately for the growth of cultural and political role of specialists capable of it in the Frankish kingdoms remains relevant.

Keywords: armored cavalry, chivalry, couched lance, mounted shock combat, Carolingian visual arts.

Постановка проблеми та історіографія питання. Американський професор Лінн Вайт 1962 р. відчутно потряс спільнотою західних медієвістів теорією про генезу феодалізму, сформульованою ним у роботі «Середньовічні технології та соціальні зміни» (White 1962, р. 1-32). На думку Вайта, основною причиною постання феодалізму на середньовічному Заході була адаптація франками стремена, як деталі спорядження вершника, протягом VIII ст., що в

свою чергу призвело до появи армованої рицарської кінноти, яка почала практикувати таранний бій кушованим списом. Карл Мартелл та його нащадки вдалися до масштабної мілітарної реформи, основною ціллю якої було перетворити цих залізних вершників на ударну силу свого війська. Для цього вони почали роздавати їм земельні володіння на умовах військової служби і таким чином створили «феодалізм» як систему економічних, політичних та суспільних відносин. Велику увагу Вайт приділив суто мілітарним сюжетам домодерної доби – озброєнню, тактиці, ролі кінноти та таранного бою у середньовічних арміях.

Мілітарний детермінізм Вайта моментально викликав шквал нищівної критики, де опоненти нерідко поєднували академічну полеміку з персональними випадками проти автора. Запал критиків підіграла стаття Девіда Росса, що з'явилася в наступному році. Росс, вирішуючи проблему датування рицарської епіки, просто вказав на те, що перші історичні джерела, де зображено таранний бій, з'являються щойно у кінці XI ст. – це *«Пісня про Роланда»* та гобелен із Байє. Він навіть не згадує Вайта у своєму тексті, скоріше за все стаття пішла у друк ще перед виходом *«Середньовічних технологій...»* (Ross 1963, p. 127 passim).

Найзапеклішим критиком Вайта виявився Бернард Баграх, котрий не лише скористався спостереженнями Росса, але і спробував довести, що стремена і армована кіннота не чинили ніякого впливу на воєнну справу Каролінгів ані у VIII ст., ані у IX – X ст.

У Вайта не було звички вдаватися в дебати з критиками, тому його стоїчне мовчання багато хто сприйняв за капітуляцію. Проте, останнім часом все більше вчених (і то таких авторитетних як Роберт Бартлетт, Метью Стрікленд чи Домінік Бартелемі) звертається до його спостережень. А дехто навіть взяв слово для прямої його оборони: як то зробив Алекс Роланд на шпальтах впливового часопису *«Технологія і культура»*, котрий видає Університет Джона Хопкінса. *«Виглядає так, що Бернард Баграх атакував Вайта за погляди, які він ніколи ані не підтримував ані не виголошував. Найпотужніший аргумент Баграха полягав у тому що «стремено мало цінилося і мало використовувалося Каролінгами протягом VIII – IX ст.», а також – «важко армовані вершники, здатні до кінного таранного бою, не були основною силою ані у війську Карла Мартелла після 733 р., ані у війську його синів». Але великою мірою ці положення спростовують заяву, яку Вайт ніколи не робив. Баграх вважав що Вайт доводив революцію у воєнній тактиці здійснену Карлом Мартелом. Тоді як Вайт говорив про «соціальну революцію» яка з часом призвела до розвитку і поширення таранного бою серед франків.»* (Roland 2003, с. 583). Для Вайта, вважає Роланд, найважливішою була конфіскація Карлом Мартеллом церковних земель, яка, в свою чергу, стала першою ланкою ланцюга подій, що призвели до створення феодалізму, який базувався на васалітеті кінних рицарів. Політичний геній Карла Мартелла лише запустив тривалі процеси, котрі врешті призвели до створення нової воєнної системи, базованої на новій системі суспільних відносин. З точки зору Роланда, Вайт продемонстрував як впровадження стремени відкрило «вікно можливостей» для воєнно-технологічного розвитку, крізь яке франки та інші європейські народи пройшли еволюційним, а не революційним способом.

Цінність доробку Лінна Вайта найпоміркованіше визначив Берт Холл. *«З перспективи часу ми бачимо, що Вайтове трактування стремени як складової традиції верхової їзди стало частиною ширшого обговорення природи середньовічної воєнної справи і дебати навколо тезису про стремено перетворилися на жваву дискусію про усі аспекти воєнної сфери доби Середньовіччя. Ціла справа, колись скинута з рахунку як така, що більше не складала інтересу, зараз знову в епіцентрі уваги. Основні параметри Вайтового аргументу більше не мають особливого значення, скоро як сам феодалізм було переосмислено. Вайт був «неправий». Проте важко уявити сучасний стан речей у дослідженнях предмету без його спадщини»* (Hall 1996, p. 97).

Домінік Бартелемі пішов ще далі. «Ззовні справа виглядає так, що каролінгська доба дала франкській аристократії можливість зробити великий стрибок в напрямку класичного рицарства. І справді, у VIII і IX ст. багато чого вказує що кіннота розвивалася і ототожнювалася із знаттю (не дивлячись на перехідні нюанси). Соціальна логіка часу ніби свідомо орієнтувала технічний прогрес в озброєнні, передусім у виготовленні мечів та кольчуг, на підсилення потужності і захищеності вершника. Насправді класичне «рицарство», що мало середньотермінову і довготермінову перспективу з'явиться уже в посткаролінгській Франції... Рицарство як таке немислиме ні без каролінгської імперії ні без її несподіваного розпаду (Бартелемі, 2012, с. 73, 188)¹.

Перед тим як ставити питання (і, тим більше, давати відповіді) чи був таранний бій і, відповідно, рицарська мілітарна технологія² представлені у каролінгській Франції VIII–X ст. і зрештою, чим була франкська кіннота в цей період – прекурсором рицарства чи самим рицарством, необхідно з'ясувати як виглядав кінний бій серед тамтешніх воєнних еліт, і яка зброя і яким чином у такому бою використовувалася. Домінік Бартелемі зауважив: «рицарська мутація – це мутація прийомів списового бою». Тому необхідно з'ясувати: чи надавався комплекс озброєння та спорядження франкського вершника до кінної таранної атаки кушованим списом? Теза Стрікланда про те що «кушований спис не був інновацією поступово впровадженою лише в другій половині XI ст. Якщо ми визнаємо (коректними) – а ми мусимо це зробити – зображення рицарів на гобелені з Байє, які послуговуються кушованими списами поряд із своїми товаришами, що списами колють, утримуючи поверх плеча, або кидають їх, ми повинні дати таку саму віру Золотому Псалтирю (створеному біля 880 року), котрий демонструє докладно таку саму комбінацію» (Strickland, 1996, p. 145), змушує до поглибленого аналізу саме візуальних джерел каролінгської доби, тому що Золотий Псалтир не був ані єдиною ані унікальною зображальною пам'яткою того часу, де можна побачити армованих франкських вершників. Навпаки, вона була створена в рамках розвиненої і поширеної традиції франкського образотворчого мистецтва.

Як був озброєний франкський вершник у VIII–X ст. нам загалом ясно. Проте, питання як докдадно воював франкський вершник, і яким саме чином застосовував він своє озброєння в бою, до цього часу залишилося поза увагою дослідників, за одиничними винятками Лінна Вайта, Бернарда Баграха і Гая Хелсолла, проте і тих цікавили скоріше загальні тенденції, аніж конкретні бойові практики. Більшою мірою це пов'язано з лаконічністю письмових джерел. Проте у студіях над бойовими практиками франків першочергове значення мають саме

¹ Більш детально актуальні історіографічні дискусії навколо франкської армованої кінноти VIII – X ст. розглянуті у моїй статті «Франкська армована кіннота каролінгської доби у західній історіографії другої половини XX – початку XXI століття: вибрані проблеми» (Гуцул 2021, с. 196-205).

² Рицарська мілітарна технологія – особливий взаємозалежний і взаємоузгоджений комплекс предметів озброєння та спорядження, а також система умінь і навичок їх використання, призначених для здійснення збройного насильства, характерна для західноєвропейського рицарства як бойової сили протягом усього періоду існування стану. Її складові:

1. Пристосований для вершника комплекс озброєння: спис, розміром і конструкцією придатний до кушування, супутня цьому прийому номенклатура, що складалася із суцільного захисного обладунку, щита й зачіпної зброї — мечів, призначених головним чином для проламуючого удару, а також найрізноманітнішої зброї на держаках (сокири, бойові молоти, булави, перначі) та допоміжної, короткої клинкової зброї.

2. Основний тактичний прийом — таранний удар кушованим списом, його завдавав відповідно озброєний вершник на кар'єрі або чвалі. При цьому списа він нерухомо затискував під пахвою, завдяки чому рух коня багаторазово збільшував силу удару.

3. Спеціально тренований бойовий кінь, котрий використовувався не тільки і не стільки як транспортний засіб, скільки як засіб для підсилення і то значного, потужності ударів зброї ближнього бою. Для ефективного використання енергії руху коня вершнику необхідна була глибока посадка з повністю випрямленими ногами в сідлі з високими луками, довгі стремена, остроги.

візуальні джерела, оскільки лише вони подають цілісну і наглядну картину комплексу озброєння вершників, а також застосування цього комплексу в бою. Коли йдеться про нарративні джерела доби, дотичні тактичних концепцій франкської кінноти і функціональних особливостей її зброї, слід пам'ятати, що кардинальна більшість текстів VIII–X ст. виходила з-під пера представників кліру. Останні, мало того, що, зазвичай, не мали бойового вишколу в силу обмежень накладених на стан *oratores*, так іще для красоти стилю у своїх баталістичних сюжетах постійно відтворювали штампи античного письменства (Halsall, 2003, p. 177). Тімоті Ройтер зауважив: «*натура битви (або «лице битви», згідно достопам'ятного вислову Джона Кігана) зазвичай вислизає від читача, який читає ці тексти»* (Keen, 1999, p. 18) Навіть Нітхард, один із небагатьох світських історіографів каролінгської доби, а дотого – досвідчений вояк, котрий твердо бився при Фонтенуа 841 р. і загинув у битві з вікінгами біля Ангулему у 845 р., у своїй літературній творчості покладався на античні літературні конвенції. Його опис битви під Фонтенуа вражає перш за все своєю стислістю. «*Нітхард просто не вважав власні бойові практики чимось таким, що потребує розлогих описів»* (Keen, 1999, p. 19).

Проте, не варто впадати «гіперкритичну» крайність – світ *oratores* не був відрізаний від світу *bellatores*. Як спостеріг свого часу Жорж Дюбі, «*мистецтва сакральні побутували у світі, на який бруральність «тих що воюють» давила усім своїм тягарем, на мистецтвах відтиснувся відбиток культури агресивної, ірраціональної, чужої писаному слову, чутливої до жесту, ритуалу і символу – відбиток культури рицарської»* (Duby, 2006, p. 39). І то в буквальному сенсі. Єпископи та абати мали на утриманні власних *loricati* і навіть самі водили їх на війну, тому митці із монастирських скрипторіїв не лише бачили «тих що воюють» на власні очі, але і жили з ними поряд. Характерно, що Нітхард, людина зброї, для того аби описати війни синів Людовіка Побожного, усамітнився в монастирі святого Флудуальда на Луарі (Nithard, 1907, p. 27). Тому візуальний матеріал доби Каролінгів буде інтерпретуватися в цій статті за посередництвом текстового. Означення комплексів кавалерійського озброєння там зображеного варто продовжити аналізом його застосування, базованого на конструктивних та функціональних показниках артефактів каролінгської зброї, збережених до нашого часу, які мають відповідники у візуальному матеріалі.

Виглядає на те що комплексного дослідження корпусу візуальних джерел каролінгського періоду VIII – X ст., дотичних кінноти та кінного бою так і не було здійснено. Хоча в літературі предмету постійно присутні посилання на каролінгську іконографію (найбільше пощастило Золотому Сент-Галленському Псалтирю, датованому 890 рр.). Цитати з каролінгської іконографії виглядають скоріше декоративними елементами сучасних наукових текстів, аніж складовою аргументації (за винятком вище згаданої роботи Вайта, для якого мініатюра цієї пам'ятки є безпосереднім доказом побутування таранного бою в каролінгську епоху, але про це нижче). Тоді як динаміка змін зображальних конвенцій каролінгських вершників певно дала б додаткові аргументи у суперечці про генезу франкської кінноти і рицарської мілітарної технології.

Джерельна база роботи. Нижче будуть проаналізовані такі зображальні пам'ятки Каролінгської доби. Чотири ілюмінованих Псалтиря IX ст.: *Утрехтський* (816–823 рр.), *Корбійський* (перша третина. IX ст.), *Штутгартський* (перша половина – середина IX ст.) і *Сен-Галленський Золотий Псалтир*, а також ілюстрації до біблійних книг Маккавеїв (перша третина X ст.), вміщені у так званій «*кодекс Перізоні*». Всі вони утворюють завершені візуальні цикли, де зображення кінних вояків, зброї та воєнних дій носить систематичний характер. Відкритим є питання «автентичності» і «конвенційності» цих пам'яток та пропорції античних та візантійських запозичень до «замальовок з натури». Але загальна «мілітарна вірогідність» цих зображальних циклів не повинна викликати сумнівів – каролінгські митці не

копіювали систематично деталі, які не мали еквівалентів в оточуючій дійсності, інакше зображення переставало бути «читабельними» для сучасників.

Утрехтський Псалтир (далі UP), котрий зберігається в Лейденській бібліотеці, Чарльз Додвелл датує періодом між 816 та 823 рр. Існує консенсус в тому що в загальній зображальній програмі цієї пам'ятки (котра полягає у буквальному ілюструванні тексту псалмів) відчутні візантійські впливи (Dodwell, 1993, р. 64–66). Для історика вона цінна дрібними побутовими деталями, котрі щедро прикрашають кілька сотень малюнків пером – наприклад, ілюстраціями упряжі верхового коня і кількох способів заточки каролінгських мечів (котрі теж виписані більш менш докладно), пластичними зображеннями тісних рукопашних сутичок, детально виписаними фортифікаційними спорудами, тощо.

Корбійський Псалтир (далі CP), датований першою третиною IX ст., синхронний UP, проте витриманий у кардинально відмінній, лаконічнішій і простішій манері. У мілітарних сюжетах замість наслідування візантійських зразків помітно очевидне зацікавлення актуальними мілітарними технологіями.

Штутгартський Псалтир (далі SP) виготовлений у середині IX ст. у скрипторії в Сен-Жермен-де-Пре поблизу Парижу. Він містить 360 кольорових мініатюр. Стосовно «іконографічної безпосередності» візуальних рішень пам'ятки Додвелл висловився таким чином: «Виникає враження що ці зображення призначені не поціновувачу мистецтва, а професійному теологу». Він поділив їх на три категорії: буквальні ілюстрації до тексту, екзегетичні, та історичні. Останні зображають сцени із Старого Заповіту, які відбиті в тексті псалмів, а також випадки з життя царя Давида, серед яких багато мілітарних сюжетів (Dodwell, 1993, с. 76, 79).

Сент-Галленський Золотий Псалтир (далі GP), на думку Довелла, виконаний у скрипторії монастиря Сент-Галлен у період піднесення цього мистецького та інтелектуального осередку, між 890 та 920 рр. (найімовірніше в самому кінці IX ст.). Мініатюри не такі численні, як у попередніх двох пам'ятках, проте вирізняються вишуканістю, точністю у деталях та інформативністю. Мілітарні сюжети тут так само сконцентровані навколо життя царя Давида, армована кавалерія зображена в похідних порядках, при облозі та штурмі фортеці.

Мініатюри до біблійної Першої книги Маккавеїв з кодексу *Перізоні* продовжують каролінгську мистецьку традицію. Проте тут маємо справу з відмінним від псалтирів контекстом. Кодекс *Перізоні* має чітко виражену мілітарну направленість – крім біблійного тексту про війну іудеїв проти елліністичної держави Селевкідів у II ст. до н. е., туди включено «Стратегеми» Секста Юлія Фронтіна – ця частина манускрипту виконано разом із біблійною і, скоріше за все, в тому ж скрипторії, а також фрагменти трактату Вегеція «*Про воєнну справу*» датовані XV ст. Мініатюри кодексу – це усвідомлена спроба проілюструвати зв'язні битвенні нарації, тому мініатюри мають кардинально іншу візуальну програму і заслуговують на якнайпильнішу увагу дослідника ранньосередньовічної воєнної культури. Кіннота займає там центральну роль.

Окрему групу джерел складають каролінгські ілюстрації до кількох манускриптів «*Психомехії*», популярного в добу середньовіччя твору латинського поета пізньоримської доби Аврелія Клемента Пруденція (348 – після 405). Центральним мотивом твору є боротьба людських чеснот та пороків, яка передана автором за посередництвом наглядних мілітарних деталей – для вступного сюжету свого твору Пруденцій вибрав біблійну історію про полонення Лота та звільнення його Авраамом. Мініатюристи котрі працювали над ілюмінацією двох манускриптів, що перебувають зараз на збереженні в Королівській бібліотці в Брюсселі – так званого *Боландійського Пруденція* (ms 9987–91, створеного біля 890 р.) та *Льєжської «Психомехія» св. Лаврентія*. (ms. 10066–77, датованої серединою –

другою половиною X ст.) передали цей сюжет як зіткнення вершників. Мініатюри містять цінні технологічні деталі, запозичені з воєнного повсякдення.

Не менш цінним є комплекс менш відомих, проте критично важливих для уточнення часу розповсюдження стремен серед франків та сусідніх народів візуальних джерел різноманітного географічного походження та техніки виконання. Туди входять: зображення вершника з *Сакраментарія Геласія*, манускрипту датованого 780-800 рр., виконаного в діоцезії Мо або Камбре – це найдавніша подібна каролінгського кінного воїна, яка дійшла до нашого часу; рельєф із вершниками-мисливцями на саркофазі з кафедрального собору італійського міста Чівіта-Кастеллана, широко датований VIII – IX ст., де міститься чи не перше зображення стремена в європейському мистецтві; мініатюри *Валансьєнського Апокаліпсису*, манускрипту початку IX ст. іспанського походження; манускрипт що містить агіографічний

Іл. 1. *Сакраментарій Геласія*, арк. 229зв, *Bibliothèque nationale de France, Ms. Lat. 12048.*

текст *«Життя св. Вандріля»*, датованого третьою чвертю IX ст.; так звана *Вівіанська Біблія* (інакше *Біблія Карла Лисого*), *Бернська Психомая*, *Трієрський Апокаліпсис*, широко датовані IX – X ст.

Виклад основного матеріалу. Тімоті Ройтер зауважив, маючи на увазі Каролінгські та Оттонівські держави: *«воєнна справа була домінуючим заняттям серед політичних еліт у VIII–X ст. Суспільний устрій середньовічної доби визначала організованість до ведення війни, тоді як каролінгське та оттонівське суспільства були створені передусім війною»* (Keen, 1999, р. 13). Адресати згаданих вище зображальних пам'яток належали до елітарного середовища, де збройне насильство було

складовою повсякдення, а здатність до негайної агресії – поважною чеснотою. Тому пильність митців до знарядь та різних способів смертовбивства зрозуміла. А тексти (в основному біблійні), які вони ілюстрували, і то буквально, давали широкий простір для мілітарних сюжетів.

Як було сказано вище, перше зображення каролінгського армованого вершника дійшло до нас у складі *Сакарраментарію Геласія*, як ілюстрація до тексту меси, призначеної для тих хто вирушає на війну. Персонаж має на собі стандартний комплекс франкського озброєння, відомий нам із законодавчих пам'яток VII – поч. IX ст.: варварських правд та каролінгських капітуляріїв. Зброя і спорядження зображені з увагою до конструктивної деталі. Спід має «крила», щит – загострений умбон, шолом – конічну форму, типову для археологічних знахідок того часу, кольчужне плетиво броні передано енергійними штрихами. Перев'язь, що спускається з правого плеча на лівий бік може бути трактована як візуальний натяк на наявність у персонажа меча. Особливої уваги заслуговують шпори на ногах. Проте відсутність стремен і малий зріст коня говорять про те, що перед нами воїн споряджений в традиції ще меровінгських часів, тому це зображення аж ніяк не може служити підтвердженням блискавичності мілітарних реформ перших Каролінгів, про яку писав Лінн Вайт.

Утрехтський Псалтир містить близько двох десятків зображень озброєних вершників та осідланих коней. На аркуші арк. 73в, - ілюстрація до псалма № 13, де йдеться про людей скорих на зло та кровопролиття - зображені останні при різноманітній зброї, серед них троє вершників, із крилатими списами та прапорцями на древках, конвоюють полонених. Вершники мають цілком античну посадку в сідлі – без стремен та шпор – проте сідла у них з

Іл. 2. Утрехтський Псалтир, арк. 73в,
Utrecht, Universiteitsbibliotheek, MS Bibl.
Rhenotraiectinae I Nr 32.

Іл. 3. Утрехтський Псалтир, арк. 153в,
Utrecht, Universiteitsbibliotheek, MS Bibl. Rhenotraiectinae I Nr 32.

базовий франкським комплекс зачіпної зброї. Проте фрігійські ковпаки на головах у вершників і пара списів в руках одного з них, зображеного у правій частині композиції поряд з лучником, виглядають явно запозиченими з візантійських зразків. Клинкової зброї у вершників не помітно, хоча мечі на мініатюрах УР у піших персонажів з'являються регулярно і то у різних сюжетах. Динамічні зображення коней що втратили своїх вершників і мечуться полем, місиво з людей, тварин та уламків зброї можуть говорити про те, що автор, мав власний бойовий досвід. Ним вибрані найсмільвіші і найекспресивніші ракурси: вершник перевернутий спиною на кінський круп, кінь що подає на спину підминаючи під себе сідло. На вершниках немає металевих захисних обладунків і шпор, положення ніг говорить про те, що йшлося про зображення верхової посадки без стремен, немає навіть натяку на кушвання списа.

високими луками, мотив кавалькади із вершників озброєних списом та щитом, що рухаються колоною по двоє, в УР повторюється кілька разів. В правій частині композиції воїни приносять відрубані голови своєму повелителю, в руках у цих персонажів зображені мечі з чітко зазначеним вістрям. Конструкції руків'їв передані недбало, тому

важко визначити їх типи. У сцену бійки «злочинців» під тронем, включено колольні проникаючі

удари мечем та списом у незахищений обладунком торс, проте і списи передані невиразно.

На мініатюрі з арк. 153в «вороги Христа», пробують атакувати його в кінному строю, на мініатюрі аркушу арк. 303в об'єктом їх агресії стає цар Давид зображений на пагорбі із списом та щитом. Обидві групи нападників падають під тягарем гніву Господнього. Вершники з мініатюри арк. 153в мають «крилаті списи» та круглі щити,

Іл. 4. Утрехтський Псалтур, арк. 25,
Utrecht, Universiteitsbibliotheek, MS Bibl. Rhenotraiectinae I Nr 32.

На мініатюрі арк. 25 кіннота у подібному спорядженні відбиває вилазку захисників обложеної фортеці, Зображено два способи застосування спису: бійці завдають ним уколи зверху вниз, утримуючи зброю рукою ближче до середини древка, або ж кидають списи меншого розміру в ціль. Мініатюра спростовує поширений стереотип про те що від кінноти не було особливої користі при облогах, на якому так люблять наголошувати деякі західні дослідники (Vachrach, 1970, p. 57; Vachrach 1988; France, 1985, p. 321). Навпаки, автор чітко уявляв собі її основні тактичні функції у подібних мілітарних акціях: не тільки патрулювання терену і блокування шляхів, але і швидке реагування на ініціативи обложених.

Зображень металевого прикриття торсу мініатюри UP не подають, за винятком кінного персонажу з арк. 30зв, який має на собі пластинчатий обладунок античного зразка, так звану *lorica squamata*. Інший вершник з цієї ж мініатюри має в руці двосічну сокиру, обидва ці мотиви є прямим запозиченням із античної візуальної традиції. Як то показав Саймон Коупланд, для творчості каролінгських митців поєднання візантійських зразків з обсервацією реальності було поширеною практикою, що добре помітно на прикладі мініатюр Вівіанської Біблії Карла Лисого, де на арк. 423 античний ламелярний обладунок зображено поряд з каролінгським мечем типу I за типологією Яна Петерсена.

«Рядові» комбатанти із списом та щитом, котрих каролінгські капітулярії визначають як власників кількох мансів, значно переважають числом вершників в UP, складається враження, що пам'ятка відображає мілітарні технології періоду «масових армій» Карла Великого, у наявність котрих вірили Фердинанд Вернер та Бернард Баграх. Іншою характерною особливістю UP є застосування меча виключно в пішому строю. Комбатанти використовують його в тісних рукопашних сутичках, завдаючи січні та колольні удари в комплексі із борцівськими прийомами. UP чи не буквально підтверджує міркування Гая Хелсолла про «універсальність» каролінгських вояків пішки і верхи вони застосовують «базовий», найдоступніший комплекс франкського озброєння – крилатий спис та круглий щит з умбоном. Відсутність мечів в утрехтських вершників виглядає мистецькою конвенцією, оскільки текстові джерела першої половини IX ст. регулярно описують застосування меча верхи. Добрим прикладом цього є віршована розповідь Ермольда Нігелла про судовий поєдинок барселонського графа Бери із своїм земляком Санілоном.

Воїни (Берон і Санілон) сидять на міцних конях, / за спиною мають щити, в руках тримають списи, / чекають, що із вежі буде подано сигнал короля, / їх впритул

супроводжує королівський загін воїнів, / маючи лише щити відповідно до королівського наказу, / щоб, якщо б хтось прохромив мечем ближнього, ті за священним звичаєм вирвали (його), із пащі смерті. / Потім з'являється Гундольд, та наказує нести за собою / підготовані, як заведено, ноші, як він був призвичаєний. / Подається знак з трону, ті одразу розпочинають поєдинок в новій манері, не надто відомій франкам досі, / і кидають списи, із задртими догори вістрями / вони здійснюють свої звичні атаки марно. / Ось вже Берон пришпорює коня, потім (його) скакун починає намотувати кола, / і стрімко втікає по широкому полю. / (Санілон) вдає, що переслідує, врешті відпускає повід, / і б'є мечем: інший (Берон) – волає, що – винен. / Підбігають міцні юнаки, і рятують від смерті / виснаженого Берона за цісарською вказівкою³ (Ermoldi Nigelli carmina, 1884, p. 57-58).

Повідомлення Ермольда дає уявлення про техніку кінного поєдинку у франків в IX ст. Противники використовували списи, як металеву зброю, можливо тому що впевненіше почували себе з мечами. Із опису випливає, що Боро здався бо не міг дати раду власному коню. Автор вказує і на те, що для франків кінний двобій тоді був новим звичаєм. Все це говорить про те, що франки хоча і експериментували активно з бойовими техніками кінного бою, до мілітарної ефективності рицарської кінноти їм в першій третині IX ст. було далеко.

Як би там не було арк. 25 UR є чи першим франкським джерелом Каролінгської доби, де передано масове застосування бойових коней, тобто таких, сидячи на яких чисельна кіннота вступає у безпосереднє збройне зіткнення. Тут постає питання, на яке ані Лінн Вайт ані його критики і прихильники не звернули особливої уваги, за винятком цитування згадки про саксонську данину. А саме: яким чином в Франкському королівстві доби Каролінгів функціонувало розведення і поповнення поголів'я верхових і бойових коней?

Як пише про це Р. Г. С. Девіс, туземний кінь Північно-Західної Європи скоріше за все був розміром з шетландського поні – не більше 10 долоней⁴ (тобто близько 1 м) зросту в холці, усі більші породи повставали в результаті копіткої селекції, до котрої були здатні античні греки та римляни. Аби бажана селекція була можлива необхідно перш за все відділити кобил від жеребців, аби допускати до спарювання лише тих, які мають необхідні для породи ознаки. *«Для цього як мінімум потрібний парк огорожений неприступною для жеребців огорожею, яка завжди мусить бути у відмінному стані. З настанням економічних криз така огорожа псується яку небажані для породи жеребці можуть зламати... В часи заворушень та війн такі простори нищуються блукальцями, військами, дезертирами та злодіями поголів'я породи чи то вкрадене чи то розполохане швидко приходять у занепад. Що без сумніву сталося під час занепаду Римської імперії. Германські завойовники заволодівши римськими конями, тримали їх поряд із своїми, яких утримували в натуральний спосіб, не розділяючи жеребців та кобил, попри нечисленні винятки, якість коней падала швидко, у багатьох місцях вони збивалися у дикі табуни і поверталися до своєї природної екзистенції»* (Davis 1987, p. 70 passim).

³ Висловлюю щире подяку Надії Володимирівні Гонтар, старшій викладачці кафедри історії Українського католицького університету за неоціненну допомогу у роботі з цим та подальшими латиномовними джерелами.

⁴ Долоня (hand – англійською) - одиниця вимірювання довжини в англійській системі мір. Використовується для вимірювання росту коней. 1 хенд = 4 дюйми = 10,16 см.

Навіть у мирний час розведення коней потребувало великих зусиль та інвестицій. Справа в тому що в дикій природі коні мають специфічний цикл харчування – у холодну пору року вони голодують і тому значна частина популяції гине або хворіє. *Кілька елементарних заходів, котрі здатні посилити якість та збільшити кількість коней. По перше, аби даремно не витратити приплід молодих жеребчиків, котрих виганяє із табуна і тому вони вмирають рано, всі лоша́та мають бути вилучені зі стада у віці до двох років. По друге, кожен табун мусить перебувати на власній, огороженій території, неприступній для чужинців. По третє, з ціллю зберігати вагу та здоров'я коней, весь табун і особливо кобил необхідно підкормлювати взимку. Існують певні докази того що перші два заходи були впроваджені на середньовічному Заході в часи Карла Великого, також є підстави вважати, що і третє тоді було відомим».* Вільський капітулярій, датованому останніми роками VIII ст. подає інструкції яким чином ці умови повинні дотримуватися. Так, економи королівських поселень та маєтків повинні були відсепаровувати одних жеребців від інших, не дозволяючи їм перебувати на одному пасовищі. А коли хтось із них гинув від старості чи іншим способом то економи повинні були повідомити власника (Карла Великого) завчасно перед сезоном спарювання, певно для того аби той вчасно дав розпорядження про заміну (Davis 1999, p. 51).

Такі зусилля у селекції коней дали в перспективі добрий результат, до того ступеня, що габарити франкських коней стали їх впізнаваною особливістю. Згаданий вище Ермольд Нігеллус писав біля 830 р. про *«франкських коней, які гордо і високо несуть свої голови і ніхто не заскочить на їх крупи без труду... великих тілами, як то належить коням виведеним у землях франків»* (Davis 1999, p. 53). Девіс вважає, що підґрунтям до селекційної діяльності перших Каролінгів послужили іспанські коні захоплені під час війн з тамтешніми мусульманами або куплені у них під час миру. Адже завоювання Карла Великого в Іспанії мали ще й той наслідок, що забезпечили йому безперервний приток тамтешніх коней.

Міркування Девіса мають сенс. Мініатюри *Валансьєнського Апокаліпсису*, манускрипту виготовленого на початку IX ст. скоріше за все в Іспанії чітко демонструють кардинально відмінний від UR – як у мистецьких засобах так і в деталях екіпіровки та озброєння - стиль зображення озброєних вершників. Тут зображено вершника в діадемі, озброєного списом та круглим щитом, котрий сидить в сідлі із довгими стременами на порівняно високому коні. У зображенні його плаща, щита та спису помітні візантійські впливи, проте найцікавішим є те наскільки впевнено зобразив стремена митець.

Ил. 5. Валансьєнський Апокаліпсис, арк. 35, Bibliothèque municipale de Valenciennes, Ms. 0099.

Іл. 6. Саркофаг із собору м. Чівіта Кастелана.

Рельєф на саркофазі з кафедрального собору в італійському місті Чівіта-Кастелана, широко датований VIII – IX ст. Девідом Ніколлем (Nicolle 2005, р. 15), вартує найпильнішої уваги, хоча він, по-перше, походить не з питомо франкських земель, але із територій приєднаних до Франкського королівства Карлом Великим, а по-друге, містить не воєнну, а мисливську сцену. Вершник в сідлі, в стременах та із списом, поміщеним під пахву, вдаряє дикого кабана, загнаного мисливськими псами. Вершник сидить на рослому коні, котрий значно перевищує розмірами тварин зображених на франкських псалтирях IX ст. Якщо погодитися з раннім датуванням пам'ятки, комбінація в межах однієї композиції стремен, сідла, кушованого спису, і можливого, таранного удару, якщо не спростовує критику Баграха, то певно додає ваги положенням Вайта. Проте аналогії з Валансьєнським Апокаліпсисом у зображенні коня, посадки вершника та спорядження для верхової їзди нашттовують на думку що цей рельєф варто датувати щонайраніше IX ст. Довжина списів в обох вершників і особливо конструкція наконечників – теж подібні: ромбовидна форма, порівняно невеликі розміри та відсутність крил. Вершник, судячи з положення ніг коня, стоїть на місці і завдає затиснутим під пахвою списом колольного удару звіру, або й просто утримує його на відстані за допомогою своєї зброї, тому про таранний удар на цьому зображенні не може йти мови.

Іл. 7. Корбійський Псалтир, Bibliothèque Municipale Amiens, Ms. 18.

Зображення воїнів та зброї з *Корбійського Псалтиря*, так само датованого першою третиною IX ст., доводить, що впливи візантійського мистецтва на франкських мініатюристів було обмежені. Корбійським митцям йшлося перш за все про комплекс озброєння актуальний на момент створення пам'ятки. Тому замість стилізованих під античні зразки шоломів як в UP тут зображені так звані *шпангенхельми* – конічні шоломи, склалися із кількох вигнутих металевих пластин скріплених металевими полосами. Помітний підхід до

комплексного зображення озброєння – на мініатюрі арк. 29зв та арк. 118 піший воїни мають при собі списи, мечі, щити з умбонами та шоломи, так само озброєний Голіаф на арк. 123. Озброєння подано з увагою до технічних деталей. Ремінь на який підвішено щит через плече та оковка піхов меча, ремінь, котрим перемотано ратище списа, обплетення піхов меча у піхотинців, певно змальовані з натури. З віршами Ермольда про судовий поєдинок кореспондує вершник на мініатюрі арк. 26зв SP. Номенклатура зачіпного озброєння складається із спису та меча, щита і броні непомітно, із захисного обладунку наявний лише шолом. Зображення збереглося частково, тому невідомо чи мав вершник стремена та шпори. Чітко прочитується висока і масивна передня лука сідла.

Зображення вершників у *Штутгартському Псалтиру* (останніх нараховується там з півтори десятка) теж консервативні і конвенційні. Наявність візантійських впливів є безсумнівною, Саймон Коупланд навів прямі аналогії з *Хлудівського Псалтира*, проте в SP, як і *Корбійському Псалтиру*, відчитуються оригінальні елементи озброєння як то щпангенхельм, броня, щит з загостреним умбоном і крилатий спис. (Coupland 1990, с. 31) Стремени немає, проте трапляються шпори. На відміну від UP, автори SP зображають металеві прикриття торсу, як на вершниках (арк. 21зв) так і піших вояках (арк. 5зв). Важко сказати про який докладно тип обладунку йдеться – чи маємо справу із схематичним зображенням кольчуги, *lorica hamata* латинських текстів пізньої античності і раннього середньовіччя, або ж тут зображена власне *brunia*, під якою сучасні дослідники розуміють шкіряну або лляну сорочку з нашитими металевими пластинами (Coupland, 1990, р. 38 passim). Найчастіше у зображеннях SP трапляється меч типу S за Петерсеном.

У пам'ятці регулярно трапляється сюжет переслідування озброєним вершником піших персонажів, проте кінний бій зафіксований лише раз, на мініатюрі 71зв і то в унікальному

Іл. 8. Штутгартський Псалтир, арк. 21зв, Württembergische Landesbibliothek, Cod.bibl.fol. 23.

Іл. 9 Штутгартський Псалтир, арк. 71зв, Württembergische Landesbibliothek, Cod.bibl.fol. 23.

варіанті – армовані вершники в компанії так само армованих піхотинців переслідують кінних лучників, котрі сидять на конях обличчям до переслідувачів. Можливо, таким чином у авторській уяві відбилася боротьба франків з аварами або сарацинами. Скоріше за все це неточна візуальна інтерпретація добре відомого ще з античних часів східного звичаю пускати стріли в переслідувачів, обертаючись у сідлі. Мініатюра виразно акцентує два різні типи руків'я франкських мечів: спрощене зображення типу K, і два точних і цілком читабельних зображення типу S за Петерсеном. Кілька збережених до нашого часу мечів типу S, наводить Ян Пірс, щоправда, датує їх X ст., таке датування повинно бути уточненим. (Pierce, 2002, p. 98– 107) Докладність у зображенні конструктивних деталей зброї черговий раз доводить мілітарну компетентність франкських мініатюристів.

Так виглядало технологічне підґрунтя, на базі котрого вершники доби Каролінгів будували свою елітарність, проте поза всяким сумнівом, комплекс їх спорядження не був «абсолютною зброєю», а самі вони, перефразовуючи слова Бернарда Баграха, з огляду на «багатогранність ранньосередньовічної військової справи складали заледве одну деталь куди складнішої системи» (Parker, 2008, p. 101). Регулярні воєнні походи на далекі відстані, які забезпечували Карлу Великому домінуючу позицію в латинському світі, передбачали розвинену військово-фіскальну адміністрацію і внутрішній лад в королівстві франків. В арміях, що збиралися замалим не щороку для масштабних виправ, основну масу мали б складати піші бійці, але і «елітарна» армована кіннота займала там чільне місце – про що говорить цитований вище лист імператора Карла до абата Фульрада. По смерті Карла зовнішня експансія себе вичерпала і франкські військові еліти сконцентрувалися на іншому різновиді збройного конфлікту, котрий Домінік Бартелемі (Barthélemy 2010) назвав «феодальною війною» (*feudal war*), а Джон Френс «війною землевласників» (*proprietary warfare*) (France, 1999, p. 1).

Як правило, така війна була сезонним, ендемічним явищем, проте мала низьку інтенсивність, тому масштабні битви траплялися надзвичайно рідко. Бойові дії точилася виключно серед воєнних еліт, і - щонайпізніше від X ст. – навколо замків, укріплених міст та сільських маєтків протидіючих сторін. Помста за ушкоджену честь (*feud*) була не менш важливою ставкою у такій війні, аніж політичні, династичні чи майнові резони. Збройна боротьба у такому конфлікті оберталася довкола двох дві концепцій ворожих дій – нищення маєтків та селян противника і переманювання на свій бік васалів противника, зазвичай ті міняли фронт разом із фортецями, вояками та підданими. Теоретично мілітарна етика *feud* вимагала від васала абсолютної вірності сеньйору і накладала на нього обов'язок мститися за честь, здоров'я та життя останнього не шкодуючи з цього нічого власного. Проте, як пише Домінік Бартелемі, «зрада» тобто зміна фронту була загальноприйнятною «тактичною концепцією» на такій війні і одночасно засобом утримання політичного балансу - кожен помітний мілітарний чи політичний успіх певного сеньйора мав за наслідок найпевніший наслідок утворення проти нього потужного альянсу навколо ослабленого противника, часто за участі його ж васалів, котрі налякані перспективою завеликого вивищення свого пана квапилися підтримати його суперника.

В такій війні гинули перш за все невільні селяни, часто безборонні. І це ніяк не бентежило ані *bellatores*, «тих хто воює», ані їх нащадків, котрі опинилися у стані «тих, хто молиться». Флодоард, до прикладу, пише під 948 р. у своїх «Анналах» про винищення прихожан низького стану в власній дієцезії без зайвих емоцій як про сумну, але цілком буденну і назагал невідворотну подію. Гуго Капет, котрий того року облягав недобудований замок Русі «його не взяв, але понищив сусідні поселення, що належали Реймській церкві, а його зарізяки (серед яких, до речі, були і скандинавські найманці) повбивали багатьох селян, спрофанували храми і у своїй люті повбивали в церкві в Кормісі і навколо неї майже

сорок селян, а церкву розграбували дощенту» (Fanning Bachrach 2004, p. 50). Тоді як воєнна етика *milites* зобов'язувала милувати своїх. Так, король західних франків Лотар, захопивши під Верденом людей збунтованого лотарингського герцога Теодеріка, рачив їх помилувати. «Їм наказали зняти з себе зброю і відати її ... і незброєних, але не зазнавших ніякої шкоди крім ран отриманих в бою, привели до короля, там вони припавши до його ніг молили дарувати їм життя» (Richerus 1839, p. 166 – 167). Як бачимо, обладунки, зброя, бойові коні, як засоби демонстрації статусу мали в таких бойових діях першочергове значення. До того ж, головною концепцією збройного насильства в цій війні був блискавичний рейд на володіння противника, тому коні мусили грати на ній першочергову тактичну роль.

«Історія» Нітхарда є чи не першим джерелом де автор з особистим воєнним досвідом показує наскільки конфлікти такого роду були динамічними. Нітхард описує блискавичний нічний зимовий рейд вершників Карла Лисого із Сен-Дені до Лану. Там сестра короля утримувала в полоні певного Адельгара, котрого король хотів визволити. Експедиція відбулася скоріше всього на початку 842 р. Судячи із тексту, Нітхард був серед воїнів, котрих Карл обрав для цього діла. Кінний загін виїхав на заході сонця і був на місці наступного дня після полудня. Як пише Нітхард, вони проскакали морозної ночі біля 30 галльських миль (галльська миля – *leuca*, складає біля 2,4 км). І вершники, і коні, і сам король проявили неабияку витривалість. Захоплена зненацька королівська сестра мусила негайно видати полоненого. Проте потурбовані важкою мандрівкою вояки хотіли винагородити себе пограбуванням міста і Карлу вартувало великого труду погрозами і обіцянками утримати їх від цього. Що говорить про міцний характер і лідерські завдатки Карла, адже тоді йому було заледве 17 років (Nithard, 1907, p. 34– 33).

Іл. 10. Житіє св. Вандріля, арк. 9зв.

Bibliothèque d'agglomération de Saint-Omer, Ms. 764.

Вершників видно чітко, натомість стремена і сідло з виразною передньою лукою зображено лише на сусідньому арк. 8зв, де головний герой тримає верхового коня за повід.

Залишається відкритим питання про ступінь конвенційності «феодальної війни» на чому так наголошував Домінік Бартелемі. Гуманність або брутальність сторін визначалася конкретними обставинами. *Золотий Псалтир*, про який нижче, містить зображення воєнної еліти не лише в моменти тріумфу, але і в часи випробувань – закривавлені тіла, відрубані кінцівки та голови, фонтануючу із ран кров включено в композиції мініатюр поряд із зображенням аристократичних вершників, маєстатичних монархів і монументальних фортифікаційних споруд.

Мініатюра арк. 9зв із «Житія св. Вандріля», датованого 860-ми рр., подає зображення подібного загону, скарі (*scara*). Відтворено повний варіант екіпірування франкського аристократа, за виключенням броні, певно авторам йшлося про похідний, а не бойовий порядок. Помітні крила на списах, меч при боці вершника та «фрігійська» форма сегментованих шоломів. Шпори у

Сини Людовіка Побожного Карл Лисий та його брат Людовік Німецький під час війни із своїм третім братом Лотарем напередодні битви під Фонтенуа (841 р.) опинившись в скрутному становищі, кілька разів пропонували тому як плату за перемир'я все що знайдеться в їх таборі крім зброї та коней (*equis et armis*) (Nithard, 1907, p. 24). Битву, в якій сам Нітхард немало потрудився для перемоги Карла та Людовіка, він прямо називає «судом усевладного Бога» (*omnipotentis dei iudicium*) і, аби підсилити драматичний ефект, додає що в момент коли він писав про неї, розпочалося сонячне затемнення. Про деталі зіткнення, подібно до більшості середньовічних «мемуаристів» Нітхард пише дуже скупо, певно тут сказався битевний стрес: адже зіткнення було зтяжним і кривавим, а перемога непевною. «На світанку Карл та Людовік із третиною війська зайняли пагорб поблизу табору Лотаря і чекали його прибуття до другої години як поклялися його послам, а потім зійшлися у жорстокій битві поблизу Бургундського струмка. Людовік та Лотар билися у жорстокому бою у місці яке називалося Брітмас, і врешті переможений Лотар утік. Військо, котре билося під орудою Карла у місці Фугіт, теж було розбито і втекло, за винятком тої частини яка біля Солленату нападала на чолі з Адельхардом та іншими, котрим і я з Божою поміччю поміг немало, і яка воювала твердо, тому перемога довгий час була непевною. Врешті уся партія Лотаря втекла.» (Nithard, 1907, p. 27). Поет-воїн Ангіберт, що бився під Фонтенуа за Лотаря, у «Вірші про битву біля Фонтенуа» зворушливо оплакує смерть «шляхетних, привчених до битви мужів», тіла котрих «вкривали бойовисько як птахи берег моря», але нічого нового про обставини зіткнення не додає. (Nithard, 1907, p. 52–53)

Уже в часи Нітхарда кінь був неодмінним атрибутом елітарного статусу, а заборона їздити верхи та носити зброю – як то показали дослідження канонічного права доби - важким покаранням для представника воєнних еліт. Втома чи відсутність коней була поважним резонансом для перерви у активних військових діях або у переслідуванні ворога, що доводить тактичну першорядність кінноти у масових зіткненнях під час війни між синами Людовіка Благочестивого (Nelson 1966, p. 77-81).

Іл. 11. Золотий Сент-Галленський Псалтир, с. 138, St. Gallen, Abbey Library, Cod Sang. 22.

Мініатюри *Золотого Псалтиря* з бібліотеки Сент-Галленського монастиря демонструють чергову стадію вдосконалення армованої кінноти і подальший процес відсепарування західного мистецтва від візантійського канону. Хронологічно вони можуть служити своєрідним візуальним доповненням Нітхардової «Історії».

Франкський вершник у броні та шоломі із списом у правиці на стор. 138 (в такому образі зображено біблійного царя Саула) позірно близький до своїх товаришів зброї з UP та SP. Проте є і суттєві відмінності: через наявність стремен вершник має кардинально іншу посадку в сідлі, він сидить на випрямлених ногах, впираючись тазом у задню луку

сідла, що є найоптимальнішим для верхового ближнього бою. Останнім часом висловлено сумніви у абсолютній ефективності стремен в кінному бою в тому числі і таранному. Філіп Сіднелл не втримався від цієї дискусії, включивши цілий розділ «Середньовічний рицар» в роботу, що стосувалася античної кінноти. Він стверджував що стремена в бою не є настільки

Іл. 12. Золотий Сент-Галленський Псалтир, с. 140, St. Gallen, Abbey Library, Cod Sang. 22.

Іл. 13. Золотий Сент-Галленський Псалтир, с. 141, St. Gallen, Abbey Library, Cod Sang. 22.

необхідними як сідло з високими луками (Sydnell, 2006, р. 315-316). Проте виглядає на те, що для таранного бою потрібне комплексне спорядження – стремена, сідло та остроги грали рівноправну роль. Завдяки стременам комбатант мав можливість розподіляти відповідно потребі свою вагу між різними точками опори, остроги мобілізували тварину для вирішального ривка. Така посадка зображена тут. Широкий замах правої руки і розвернути плечі натякають на те що вершник надійно та вільно почуває себе в сідлі, а свій спис має намір використати або для метання або для удару згори донизу.

Композицію на розвороті 140–141, що зображає облогу фортеці, необхідно розглядати в комплексі, не членуючи на окремі фрагменти. Зображення побудовано за домодерним принципом візуальної нарації, коли в межах однієї композиції відтворено всю послідовність подій, про які йшлося авторам. З лівого боку зображено два окремих загони армованих вершників у похідних порядках, певно на марші до фортифікацій противника. Манера, якою один з вершників, (на темному коні в центрі композиції) тримає свій спис (с. 140), дала підстави Яну Вербрюггену і Метью Стрікленду говорити про перебування серед каролінгської кавалерії таранної кінної атаки кушованим списом. Придивимося до цього комбатанта пильніше. Під ним жеребець, на чому невідомий художник виразно наголосив недвозначною анатомічною деталізацією статевих органів – тоді як усі інші коні на мініатюрах GP – а їх там є біля десятка – цього зображального акценту позбавлені. Це важлива деталь. Саме жеребці використовувалися франко-норманами, першими носіями рицарської міліарної

технології для таранного бою, що підтверджує вишивка з Байє, де більшість верхових коней і всі без винятку коні на яких норманські рицарі здійснюють таранну атаку – жеребці. Жеребці під сідлом через свою агресивність були помічними проте важко контрольованими в бою, такий іконографічний акцент міг служити позначенням досвідченого воєнного фахівця. На шпорах не зроблено такого акценту як на статі коня, їх наявність позначена тонкою рисою. Спис у вершника є пропорційно довшим за усі інші зображені на мініатюрі. Проте мініатюра передає не бойову, але похідну сцену – дві групи вершників із штандартоносцем попереду пересуваються у напрямку до мурів обложеної фортеці, яка зображена на цьому ж розвороті.

На с. 141 зображені бої під мурами міста. У верхній частині композиції, йдеться про відбиття вилазки обложених, на що натякає броня на оборонцях фортеці, та понівечені тіла з відрубаними кінцівками під мурами та копитами коней. Один із кінних воїнів, подібно до Саула із мініатюри на 138 с., широким замахом кидає спис, інші вершники тримають списи зворотнім верхнім хватом, завдаючи ударів зверху вниз. Зображено кінного лучника в броні, з натягнутим луком. Піші бійці, що характерно, перебувають в меншості відносно вершників, вони намагаються підпалити стіни та ворота.

В нижній частині композиції зображено штурм, що помітно із розташування пішого комбатанта, із факелом, списом та щитом на ремені, перекинутим через плече, попереду кінних. Один з вершників на передньому плані утримує спис зворотнім хватом біля плеча. Це важлива деталь. Оскільки вона говорить про те, що автор свідомо уникнув повторення в бойовому контексті способу утримання списа, який він зобразив у контексті похідному, надавши таким чином сучасним дослідникам матеріал для спекуляцій на тему таранного бою у каролінгській Франції. Вершник поряд зображений з мечем, піднятим для удару, всі інші тримають списи вістрями униз.

Тому не можна погодитися з Метью Стрікландом про тотожність бойових практик зображених на мініатюрах GP із вишивкою з Байє. Натомість мініатюри GP чітко демонструють нам важливість кінноти для ведення ефективної облоги, тим самим наглядно заперечуючи кабінетні уявлення стосовно неужиточності армованих вершників у таких мілітарних акціях.

Хронологічно мініатюри GP співпадають з битвою на ріці Дейл, що відбулася 891 р. між франками короля Арнульфа та вікінгами, скоріше за все данського походження. Тому спорядження франкських комбатантів, котрі завдали поразки «непереможним данам», скоріше за все було таким, як зображено на мініатюрах. Повідомлення про це зіткнення, вміщене у Фульдські анали мало виняткове значення для історіографічної дискусії, що розгорнулася навколо ролі армованої кінноти у франкському війську, тому вартує навести його повністю.

«Нормани, спустошивши велику частину королівства Лотаря, безперешкодно заклали табір на ріці Дейл, в місці, що називалося Лувен, і як у них це прийнято, оточили його укріпленим ровом. Король [Арнульф] із своїм військом потому прибули несподівано в ці місця. Вони швидко перейшли ріку і думали яким би то чином вдатися до битви без зволікань. Король тяжко вагався так сильно ризикувати військом, оскільки з одного боку було болото, а з іншого берег ріки, тому кінноті не було місця де атакувати. Розмисливши про шиккування і вислухавши поради, він думав що вчинити, оскільки франки не мали звички битися наступаючи крок по кроку. ...Надихнувшись промовою, усі молоді і старі, з однаковою волею і хоробрістю приготувалися до битви у пішому строю. Спочатку вони просили короля, за ними аби він пильнував за ними із власною кіннотою, аби вони не боялися нападу ворогів з тилу. Християни гримнули молитви до неба, а погани, згідно своїх звичаїв волали не тихіше, і страшні бойові штандарти розвивалися над табором. Обидві сторони схопилися за мечі і війська вдарились один об одне як залізо в

камінь. Тут були і дани, найсильніший народ серед норманів, про яких ніколи не було чути або хтось полонив їх чи переміг в жодній твердині. Битва була жорстокою, але у скорому часі з Божою поміччю перемога дісталася християнам. Нормани шукали порятунку у втечі, і виявили, що ріка, яка, як вони думали перед тим, буде їх тиловим прикриттям, перетворилася на їх смерть. Оскільки християни несли їм смерть з одного боку, вони були змушені кидатися у ріку скопищем і хапаючи один одного руками за шиї та кінцівки вони топилися сотнями і тисячами, так що їх тілами запрудило ріку і вона здавалася пересохлою. В цій битві двох їх королів було вбито, Зігфріда і Годофріда і захоплено шістнадцять королівських штандартів, котрі послано до Баварії як свідоцтво» (Kurze 1891, р. 120-121).

Якщо абстрагуватись від Вайтових та Баграхових спекуляцій над цим текстом, то, попри традиційну для латинських хроністів доби лаконічність у битєвних описах, він наштовхує на два важливі висновки. По перше, на момент биви у франкськоу війську існувала армована кіннота, котра надавалася до навальної атаки, саме про останню міркува Арнульф після переправи, але відмовився від неї через несприятливий ландшафт. Кінноти було в чималому числі оскільки частину її надавалося спішити, а частину – залишити в резерві. По друге, франкські вершники однаково ефективно билися що верхи що на землі, скоро як їх піша атака виявилася успішно. Власне обидві ці тези підтримують і мініатюри GP, де зображення вершників домінують, а піші комбатанти, котрі беруть участь у штурмі фортеці споряджені і озброєні ідентично до кінних. Врешті, як зауважив Тімоті Ройтер, цей примітний пасаж Фульдських анналів повинен розглядатися у світлі повідомлення про битву Регіно Прюмського, який прямо повідомляє, що «король наказав війську зйти з коней і битися з ворогом пішими» (Reuter 2012, р. 121).

Іл. 14. Баландійський Пруденцій, арк. 100зв,
Koninklijke Bibliotheek van België, Ms. 9987-91.

GP куди послідовніше за UP акцентує на значенні кінноти при облогах, а разом з «Житієм св. Вандріля» подають зображення повного, «обовязкового» згідно монарших приписів, комплексу озброєння вершника: спис, меч, щит, шолом і броня. Більше того,

Ил. 15. Кодекс Перизони, арк. 9,
University Library of Leiden, Cod. Perizoni F.17
Leiden I Maccabees.

наявність кінного лучника на с. 141 Перетворює мініатюру чи не на буквально ілюстрацію переліку озброєння із листа Карла Великого до військовозобов'язаного абата Фульрада (поч. IX ст.) в якому імператор у контингенті який абат виставляв для походу «кожен аби мав коня, щит (*scutum*) та спис (*lanseam*), меч (*spatam*) та сакс (*semispatum*), лук (*arcum*) та сагайдак із стрілами (*pharotras cum sagittis*)» (*Capitularia Regnum Francorum*, 1883, р. 168).

Протягом X ст. зображення кушованого списа у франкській іконографії з'являється регулярно. У нижній частині арк. 100зв *Боландійського Пруденція* зображено як військо Авраама переслідує царя Кедорлаомера. У вершників на передньому плані помітні стремена та шпори, вони озброєні крилатими списами з масивними наконечниками, при них – щити з виразними умбонами, в одного – шпангенхельм. Кушований – тобто утримуваний горизонтально спис помітний в руці вершника на задньому плані, що підсилює сумніви Меттью Стріклєнда у раптовій появі техніки кушування списа в

Ил. 16. Кодекс Перизони, арк. 15зв-16,
University Library of Leiden, Cod. Perizoni F.17 Leiden I Maccabees.

XI ст. Проте, співставлення цього зображення із деталями SP (арк. 3) наштовхує на висновок, що автору даної мініатюри не йшлося про таранний удар. Положення руки комбатанта, як і його місце серед вершників натякає не стільки на нерухомо затиснутий під пахвою спис, удар котрим завдався за рахунок руху коня, скільки про укол нахиленим списом, здійснюваним випадом руки від ліктя. Характерно, що вершник на передньому плані при шпорах та стременах, тримає спис зворотнім хватом на рівні плеча завдаючи противнику удару в щит так само випадом руки.

Датовані близько 925 р. мініатюри кодексу *Перізоні* що ілюструють Першу книгу Маккавеїв, чи не першими в середньовічній західній іконографії подають послідовне і

Іл. 17. Кодекс *Перізоні*, арк. 17зв,
University Library of Leiden, Cod. Perizoni F.17 Leiden I
Maccabees.

осмислене зображення кінних формацій що ведуть злагоджені наступальні та оборонні дії між собою. Кодекс подає 8 зображень фронтальних польових зіткнень та подальшого переслідування переможених. А також 4 кінних зіткнення біля фортечних стін, що є черговим спростуванням тези Бернарда Баграха та його епігонів про незначну роль армованої кінноти при облогах.

Повідомлення про вилазки в кінному строю з обложеного міста регулярно трапляються у нараціях періоду створення пам'ятки, як і описи протидії таким акціям з боку кінноти облягаючих. До прикладу Відукінд детально описує кінні бої

що відбувалися під час облоги Оттоном I 954 р. Регенсбургу, де засів його бунтівний син Людольф із соратниками. Чисельна кіннота у війську Оттона зіграла основну роль у поразці реbelieвців. Спочатку імператорські вершники блискавично відреагували на скоординовану атаку оборонців і відчайдушна спроба Людольфа однією вилазкою переломити хід кампанії зазнала невдачі. Потім біля міських стін загинув один із найпомітніших учасників повстання – пфальграф Баварарії Арнульф. Відукінд чітко дає зрозуміти що той бився в сідлі. «*Біля міських воріт вершник (ascensor) Арнульф впав разом з конем і обдертий із своєї зброї, був пробитий списами (telis perfossus)*» (Видукинд, 1975, с. 111).

Надзвичайно інформативними, особливо у порівнянні з давнішими візуальними пам'ятками цитованими вище, є зображення польових зіткнень у кодексі. Характерно, що у них беруть участь виключно вершники. Їх основна зброя нічим не різниться від тої, яку використовували піші бійці UP та SP – крилатий спис та круглий щит із загостреним умбоном. Мініатюри codPer ясно передають бойові техніки ужиті у зіткненнях армованої кінноти. Як і зброя, вони теж подібні до уживаних у пішому строю. Достатньо порівняти стійку пішого воїна з мініатюрою арк. 10 SP із вершниками codPer арк. 36зв-37. Піший франк прийняв бойову стійку з виставленою вперед правою ногою, утримуючи щит у витягнутій вперед лівій руці, а спис в правій. Інший варіант бойової стійки зображений на арк. 15 SP – там обидва комбатанта виставляють вперед ліву ногу і притискають щит, утримуваний у лівій руці до торсу, готуючись правицею завдати удари мечем або списом. Ці принципи використовують і вершники codPer. Прикриваючись щитом утримуваним у витягнутій вперед лівій руці,

комбатанти завдають списом утримуваним в правиці над головою зворотнім хватом ударів згори донизу. Як це помітно з розвороту на арк. 31зв-32. основною ціллю такого удару було відкрите обличчя противника, високий хват над головою давав можливість завдати удару над верхньою кромкою щита противника. На арк. 31зв зображений вершник, котрий отримавши такий удар, падає із закривавленим лицем назад. Ефективний захист від такої атаки залежав від швидких маніпуляцій щитом, тому комбатанти під час бою залежно від потреби витягувати руку з щитом вперед, або ж притискали щит до торсу (арк. 15зв-16).

Вершник у верхній частині композиції арк. 17зв, зображений на другому плані в кінному строю, що атакує фортечні мури, так само тримає спис майже горизонтально у зігнутій в лікті руці. До того ж комбатант сидить у сідлі з виразно акцентованими луками, тому це зображення надає найбільше сенсу міркуванню Метью Стрікленда, хоча саму пам'ятку той не згадує. Проте інтерпретувати цей фрагмент як зображення таранного бою

Іл. 18. Кодекс Перізоні, арк. 21зв-22,
University Library of Leiden, Cod. Perizoni F.17 Leiden I Maccabees

Іл. 19. Кодекс Перізоні, арк. 31зв-32,
University Library of Leiden, Cod. Perizoni F.17 Leiden I Maccabees.

навряд чи можливо – так само через відсутність цілі удару. Виглядає на те, що автору йшлося про маневр, а не зіткнення, під час якого вершник тримав для зручності спис під пахвою, або ж автор зобразив момент, коли вершник готуючись до випадку списом, прикривається щитом і відводить праве плече і руку із зброєю назад для удару. Тут, як і в *Боландійському Пруденції* вершник, зображений на передньому плані, користується іншим хватом спису, заносючи руку із зброєю над головою.

Бойовим коням в *codPer* приділено чимало уваги, автори мініатюр чітко акцентують рани на крупах та грудях коней – тварини потрактовані як повноцінні учасники бою. На арк. 32 чітко помітно як комбатанти спрямовують свої списи у груди коню супротивника. На арк. 37 скурпульозно вималюваний кінь під «глибоким» сідлом з високими луками та стременами.

Ил. 20. Кодекс Перізоні, арк. 36зв-37,
University Library of Leiden, Cod. Perizoni F.17 Leiden I Maccabees.

В кодексі Перізоні меч в руках вершника зображено чотри рази. На арк. 9 вершник на повному скаку відрубує голову поваленому на щит піхотинцю, Вартує уваги що меч він тримає перекинувши вказівний палець через хрестовину на клинок, такий хват значно полегшував контроль над лезом. Нога вершника встромлена в стремяно, корпус нахилений вперед у напрямку удару. Арк. 15зв-16 безпосередньо ілюструє 12 вірш третього розділу Першої книги Маккавеїв «Забрано в них здобич, а меч Аполлонія взяв Юда й воював ним увесь свій вік.» (*accepit spolia eorum et gladium Apollonii abstulit iudas et erat pugnans in eo omnibus diebus*) (арк. 11 r). На арк. 15зв Юда Маккавей тягне меч з піхов при боці переможеного Аполлонія, на арк. 16 – йде в бій піднявши меч обома руками над головою. Загибель Іуди зображена у нижній частині композиції арк. 30 – там герой повалений з коня (вартує уваги сідло з високими луками та стременами) відбивається закривавленим мечем від піхотинця закритого щитом.

Зображення кавалерійських зіткнень в кодексі Перізоні, де загони вершників спочатку з'їжджаються для фронтального зіткнення, а потім, переможці переслідують, а переможені, обернувши свої списи до тилу, аби перешкодити наближенню переслідувачів, відступають не ламаючи шикуння, виглядають бойовим застосуванням кавалерійського вишколу у формі воєнних ігор описаних Нітхардом майже століттям раніше. Останні відбувалися між людьми Карла Лисого та Людовіка Німецького за особистої участю самих королів під час укладення між ними монархами урочистого союзу у Страсбурзі у лютому 842 р.

Для тренувань вони влаштували регулярні ігри таким чином. Сходилися разом у місці зручному для обсервації і коли численні глядачі збиралися звідусіль, однакові за чисельністю загони саксонців, гасконців, австразійців, аквітанців, бретонців з'їжджалися на повному скаку одні з іншими ніби збираючися атакувати. Потім одна сторона розверталася і, прикрившись щитами, вдавала, що збирається відступати від своїх переслідувачів, але

далі розверталася і вже пробувала сама гонити тих від яких втікала. І так продовжувалося доти обидва королі і всі їх люди з великим гуком, виїжджали один проти одного, потрясаючи списами і острожачи коней, переслідуючи і відступаючи. І це було багате видовище через зразковий порядок і дисципліну. Жоден із цього численного війська складеного із різних народів не наважувався ані поранити ані образити іншого, що часто трапляється навіть тоді противники близькі знайомі» (Nithard, 1907, p. 38).

Цей текст довгий час вважали першою джерельною згадкою рицарського турніру, що додавало прихильникам теорії про ранню появу рицарства додаткових аргументів. Проте з такою інтерпретацією важко погодитися, адже мова тут йде про кавалерійські вправи, а не про договірні рукопашні зіткнення шляхетно народжених, які склали суть цієї традиції. Важливішим у ньому є те, що, по-перше, він доводить побутування у війську Каролінгів тренуваних бойових коней і організацію їх вишколу, а по-друге, окреслює географію розповсюдження армованої кінноти. Як би там не було така аналогія доводить, що зміни у тактиці франкської армованої кінноти проходили повільно.

Мініатюри Брюсельської Психомахії св. Лаврентія (MS 10066-77), датованої серединою – другою половиною X ст. вказують на те що в цей період якісні зміни все ще не настали. У верхній частині композиції на арк. 112зв, котра ілюструє полонення Лота і його визволення Авраамом, кавалькада вершників конвоює

Іл. 21. Брюсельська «Психомахія» св. Лаврентія, арк. 113, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms. 10066-77.

полонених та здобичну худобу, у більшості з них помітні стремена та шпори. В центральній частині композиції вершник в обладунку античного стилю привстаючи в стременах і впираючись спиною у задню луку сідла, яка теж позначена на зображенні, завдає крилатим списом точного удару коню супротивника в око. Лівою рукою він утримує щит та повід одночасно. Супротивник, в кольчужі і конічному шоломі із таким самим списом проте без щита, втративши праве стремяно, падає разом з конем. В лівій частині два вершника – один в конічному шоломі та кольчужі з каптуром(судячи із пластичності фактури) інший без прикриття

Іл. 22. Брюсельська «Психомахія» св. Лаврентія, арк. 112зв, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms. 10066-77.

торсу переслідують утікачів. Арк. 112зв ясно показує яким чином стремена та сідло відповідної конструкції вдосконалювали техніку кінного бою.

Арк. 113 містить чітке зображення вершника, котрий тримає свій крилатий спис затиснутим під правою пахвою подібно до персонажу на арк. 140 GP. Девід Росс, котрому було добре відомо це зображення, окремо наголошував на тому, що зображення «такого положення спису може бути чисто випадковим» подібно до мініатюри з GP тут так само маємо справу не з бойовим але похідним контекстом – вершник конвоює худобу подібно до тих хто у верхній частині – полонених, а до того не має ні захисного обладунку ні стремен (Ross 1963, p. 134). Але з огляду на сюжет саркофагу з Чивіта-Кастеллана трактування зображення як «випадкового» не виглядає коректним, скоріше тут маємо справу із візуальною фіксацією способу утримування списа «напоготові».

Той факт що в UP та SP зображення стремен відсутні, в GP та CodPer – нерегулярні, а також їх невелика кількість в археологічному матеріалі VIII–IX ст. і повне мовчання на рахунок стремен актового матеріалу, дали підстави Бернарду Баграху стверджувати, що у тогочасному франкському суспільстві ця деталь верхового спорядження була якщо і відома то непопулярна. Чому воєнні еліти каролінгської доби, для котрих верхова їзда і кінний бій поступово набували ідентифікаційного значення, нерідко дозволяли собі ігнорувати цей винахід? Напрошується обережне припущення, що відповідь на це питання криється у невеликому зрості переважної більшості тогочасних франкських коней. Усі вище цитовані візуальні пам'ятки послідовні у зображенні низькорослих коней – що помітно при співставленні із зростом вершників. Ще в XI ст. зріст основна маса бойових коней не перевищував 122 см (дванадцяти хендів) (France, 1999, p. 23). Що помітно з тогочасного візуального матеріалу як то килим з Байє або печатки Вільгельма Завойовника, його брата єпископа Одо та сина Вільгельма Руфуса. Там зображені коні невисокі і тонкокістні. В нараціях доби побутували історії на зразок анекдоту про Річарда сина графа Асклетіна Аверського, котрий їздив на таких малих конях, що ноги його діставали землі (Devis, 1989, p. 24–25). Природньо, у таких випадках без стремен можна було обійтися. Вершники Льежської Психомахії зображені в сідлі з виразно підігнутими ногами – виглядає на те що автори свідомо акцентують невисокий зріст коней, випростані ноги вершників певно уперлися б в землю. Повільність впровадження стремен франками у VIII – першій половині IX ст. може пояснюватися малим розміром їх коней – людина зростом більше 170 см, сидячи на коні зріст котрого складав біля 110-120 см. у холці, міг без них обійтися. Проте у візуальних джерелах другої половини IX ст. стремена як і сідла з'являються регулярно, треба думати, селекція коней, про яву йшлося в капітуляріях Карла Великого, почала давати результати.

Згідно візуального матеріалу безперечним виглядає висновок, що основною зброєю франкських вершників були спис та щит. І як то помітно з преїскуранта Ріпуарської правди такий комплект був найдешевшим. Згідно закону кінь коштував 7 або 12 солідів (різні списки джерела дають ту або іншу цифру, див [MGH, 5, 231], меч в піхвах – 7 солідів, брунія – 12 солідів, шолом – 6 солідів, спис і щит – 2 соліди, поножі – 6 солідів. Кардинальна більшість зображених в руках вершників (як і піхотинців) списів належать до так званого «крилатого» типу. Це масивний видовжений листоподібний або ромбовидний наконечник з парними горизонтальними виступами на втулці, «крилами», робоча частина овальна або ромбовидна в перетині, з добре артикульованим вістряем на дволезовому наконечнику. Середні параметри цієї зброї складають: 400-600 гр. ваги та 20-40 см довжини його бойової частини, втулка зазвичай на половину – дві третини коротша, весь спис має приблизно 2-2,5 метри довжини разом із древком. Це потужна, проте відносно добре збалансована і мобільна зброя комбінованої дії, що надавалася до оперування як обома так і однією рукою, а відтак до використання в парі з щитом. Такий спис забезпечував бійцю порівняно безпечну

дистанцію і добре підходив як для колольного, так і для січного удару – про на що натякає наявність добре заточених лез у більшості екземплярів. Про практичну функцію «крил» існує кілька думок. По-перше, вони грали роль своєрідного упору, за допомогою якого можна було вразивши противника звалити його з ніг. По-друге, цей упор міг служити одночасно і стопором, який запобігав занадто глибокому проникненню списа в тіло жертви. Гай Хелсолл досить критично поставився до цих двох припущень, зауваживши що ширина крил рідко перевищує ширину наконечника (Halsall, 2003, p. 165). По-третє, крила слугували імпровізованою гардою, ними можна була зачепити чи заблокувати зброю або щит противника, коли спис використовувався для фехтувальних технік, крім того, за потреби, вістря списа могло служити і бойовим ножом, кинджалом або коротким мечем, крила утворювали імпровізовану гарду (Nicolle 2005, p. 53). Четвертий спосіб застосування крил запропонував Томас Власатий – *«на питання чи можна крила списа використовувати для проламуючого замахового удару треба відповісти ствердно – удар крилом будь якого типу має спустошуючий ефект»* (Vlasatý, 2019).

Традиція вивчення цього типу зброї сягає XIX ст. аналіз історіографії проблеми подав Дердель Чікі в своїй роботі про зброю аварської доби (Csiky, 2015, p. 337-341). Деякі дослідники виділяють серед крилатих списів окремих тип «спису з гаками» (*Hakenlanze*). Про появу цієї зброї серед дослідників побутує кілька думок. Саймон Коупланд вважає що крила як конструктивна деталь з'явилися у VIII ст. (Coupland, 1990, p. 47). Тоді як Бернард Баграх вважає що такі списи вже *«були відомі за кілька століть перед Карлом Мартелом»* (Bachrach, 1972, p. 58) Чікі, посилаючись на роботи німецьких дослідників, вважає що тип спису з гаками є старшим за власне крилатий спис, останній, на їх думку, з'явився між 710-770 рр. (Csiky, 2015, p. 340).

Списом з таким упором можна було підняти супротивника в повітря, саме про це пише Павло Диякон, в «Історії Лангобардів», створеній наприкінці VIII ст.: *«...Один муж з війська короля на ім'я Амалонг, котрий зазвичай носив королівський спис, взяв цей спис обома руками (eodem conto utrisque manibus) і з силою ударив ним одного грека, а потім, випроставшись у сідлі, підняв над своєю головою»* (Paulus Diaconus, 1878, p. 149). Мініатюри UR містять зображення сутичок із застосуванням такого спису проте їх учасники б'ються без обладунку, тому удар як однією так і двома руками однаково виглядає ефективним.

Візуальний матеріал звіщає нам кілька способів використання цієї зброї в сідлі. По-перше, утримання переднім хватом в горизонтальному положенні на рівні стегна, поясу чи грудей, прямі випаді або удари знизу догори. По-друге, утримання зворотнім хватом на рівні плеча або над головою, та прямі випаді або удари згори донизу. Можна припустити, у випадку якщо вершнику вдавалося на скоку синхронізувати удар із рухом коня, ударної потужності вистачало аби пробити броню противника. GP та codPer подеколи подають нам зображення пробитих і закривавлених обладунків. Проте надійну кольчугу навіть таким способом пробити важко, тому куди вірнішими цілями були відкриті частини тіла особливо шия та лице. По-третє, кушування списа. Зображення кушованого списа у фанкських візуальних джерелах IX-X ст. доцільно інтерпретувати за посередництвом німецьких та італійських ілюстрованих фехтувальних трактатів XV ст., пізніших уставних інструкцій застосування спису, виданих для кавалерії модерних армій, а також результатів практичних експериментів по реконструюванню бойового застосування середньовічної зброї, здійснених західними фахівцями на основі цих джерел.

Як впливає з ілюстрованого фехтувального трактату «Квіти битви», створеного в перших декадах XV ст. італійським майстром Фіоре деі Лібері, таранний удар був далеко не ексклюзивним способом застосування кушованого списа навіть у добу рицарства. Утримання зброї у цій позиції є чи не єдиним засобом, який уможливує фехтування списом однією

рукою – кілька прийомів, виконуваних з такої позиції описані у Фіоре (Leoni & Mele, p. 322-325) та у коментарях середини XV ст. авторства Петера фон Данціга до таємничого трактату Йоганнеса Ліхтенауера, фехтмайстра що жив у XIV ст. (von Danzig 2016, s. 126-129). Як впливає з цих текстів, маніпулюючи списом, утримуваним під пахвою горизонтально, можна було відбивати спис або меч противника, і в свою чергу наносити випади, і вчиняти обманні фінти. Характерно, що довжина списів, зображених на мініатюрах у фехтувальному трактаті Фіоре довжиною близькі до франкських списів каролінгського періоду.

Кушованим списом можна було завдавати шокових ударів, а за умови, що наконечник спису достатньо довгій та відповідним способом заточений, і січних ударів по діагональних траєкторіях. Такий прийом детально описаний в уставі польської кавалерії 1938 р. *«Виконати списом замах вправо або вліво не випускаючи його з під пахви, додаючи до списа усю силу правої руки і тулуба, завдати удару і негайно його повторити але в зворотному напрямку, по тому повернути спис у вихідне положення. Удар древком має застосування в рукопашному бою вершника із противником чисельнішим за одного»* (Regulamin kawalerii 1938, s. 154). Як такий прийом працює з списками франкських типів – із масивним обосічним наконечником – продемонстрував у власному відео реконструктор Thilo M (Mounted Martial Arts, *Swinging around and cutting with a spear*, 2017). Удар не вістряем, а крилом, виконаний в такий спосіб з сідла і підсилений рухом коня, оскільки мав потужний проламуючий ефект, певно завдавав ще більшої шкоди противнику, особливо армованому.

Характерно, що утримання затиснутого під пахвою списа у горизонтальному положенні польськими уланами виконувалося на команду «до бою», з цього ж положення виконувалися згідно припису обидва види колольних ударів вістряем, – «укол активний» та «укол пасивний», останній якраз і є варіацією таранного бою. *«Взяти спис під праву пахву, притиснути її правим плечем до тулуба, нігті пальців, що тримають піку направлені догори, лікоть дотикається до тазостегнового суглобу вершника, вістря списа скероване на противника. Існують два різновиди колольних ударів: а) активний, що виконується рухом правої руки у напрямку противника, швидко з усієї сили, після завдання удару потрібно енергійно відсмикнути руку із списом; б) пасивний – тобто удар, силу якому надає рух коня, а вояк лише скеровує вістря спису в ціль, міцно притискаючи спис плечем до тулуба, виконується під час риси, галопу, чвалу»* (Regulamin kawalerii 1938, s. 146-147).

З огляду на те що устав кладе виразний акцент на володінні холодною зброєю (їй в уставі присвячено 52 сторінки, тоді як зброї вогнепальній заледве 11) і докладно описує методіку тренування вершника за допомогою дерев'яного коня подібно до Веґеція і Рабана Мавра, можна стверджувати, що цей документ не є настільки віддаленим від середньовічних мілітарних реалій як то може здатися на перший погляд (Regulamin kawalerii 1938, s. 113-114).

Напрошується висновок, що механічне ототожнення техніки кушування списа з таранним боєм, до якого вдався як Лінн Вайт так і його критики, є хибним. Франкські вершники кушували спис не тому, що володіли технікою таранного бою рицарського зразка, а тому, що з цієї позиції зручно було і нападати і, особливо оборонятися однією рукою. Проте стремена значно полегшували такі маніпуляції списом, тому кушований спис на франкській іконографії систематично починає з'являтися з другої половини IX ст., коли ця деталь кінського спорядження набула всезагального поширення. Горизонтальне утримання списа вершником під пахвою, було і одним із способів приведення зброї в бойову готовність, власне це і відображає цитований вище франкський візуальний матеріал.

Широке поширення крилатого списа – і в якості артефакту, і – мотиву каролінгського мистецтва, говорить про його неабияку ефективність. Проте зброя такої конструкції не годиться для таранного удару з сідла. При проникаючому ударі крила діючи як стопор

приймають на себе всю зворотну дію списа, а звідти вона через держак передається на руку бійця. У результаті може статися те, про що попереджав російський інтерпретатор Армана дю Піка А. К. Пузиревський: «Ламання списа не свідчить про недосконалість зброї чи нездоланність перешкоди. Зламана у зіткненні древко запобігало сильній зворотній дії списа. Недосвідчений боєць, що встромлює піку на кар'єрі, буде сам вибитий з коня, йому відірве руку пікою, що застрягла в тілі противника» (Кирпичников, 1971, с. 65). Недостатньою для таранного удару є і довжина древка – у пропорції до вершника вона складає як раз «таку довжину, що, стоячи, можна рукою досягнути до втулки» тобто трохи більше двох метрів, тоді як спис придатний до кушування мусів мати щонайменше 3,5 аби забезпечити комбатанту безпечну дистанцію при зіткненні. Натомість удар січний удар списом виконаний в манері описаній в польському кавалерійському уставі мусив мати неабиякий ефект.

Найпрестижнішою зброєю серед франкських еліт був меч. Франкська воєнна культура каролінгського часу в цілому адаптувала номенклатуру германської клинкової зброї що склалася в добу Великого переселення народів. Для адекватного уявлення про ці процеси достатньо порівняти типологічну систему Еліса Бемера для мечів цієї доби з типологією Яна Петерсена (Oakeshott, 1960, р. 107, 133). Проте оригінальну конструкцію меча з принципово відмінними від античних формами клинка і руків'я, котра з'явилася у варварському світі, протягом VIII–X ст. франки не тільки довели до досконалості, але в той чи інший спосіб розповсюдили у найвіддаленіші куточки християнського (і не тільки) світу. Так званий франкський або каролінгський меч, (який капітулярії позначають словом *spata*), розміром в 90–100 см, з яких 75–80 см припадали на прямий двосічний клинок, а решта на руків'я з подвійною короткою хрестовиною і сегментованим наверх, склався у VII ст. і залишався у використанні у межах «християнського світу» до к. XI ст. включно. Каролінгські майстри навчилися продукувати цю зброю масово, про її популярність говорить сама кількість і ареал розповсюдження знахідок, котрий обіймає не лише Латинську Європу, але і Візантію та Близький Схід.

Попри різноманіття декоративних рішень руків'я, (близько 35 типів за класифікацією Яна Петерсена (Petersen, 1919) великих конструктивних і функціональних розбіжностей у будові як клинка так і цілого предмету не спостерігалось (у матеріалі VII – по кінець XI ст. Ян Пірс виділив всього 5 типів з мінімальними конструктивними розбіжностями у формах долу та вістря (Peirce, 2002, р. 21– 24). Клинки VIII ст. здебільшого дамасковані, в IX ст., виготовлена таким чином зброя зникає через вдосконалення технології гартування сталі. Від початку IX ст. товщина клинка в перетині почала плавно зменшуватися від руків'я до вістря, що зміщувало центр ваги ближче до місця хвату і таким чином покращувало балансування та маневровість зброї.

Тексти «Рипуарської правди» часів Карла Великого визначають ціну меча *cum scoligilo* в сім солідів (Перекладачі тлумачать цей латинський вираз як «меч в піхвах», меча *absque scoligilo* – у три соліди. Пізніший текст, датований правлінням Карла Лисого (843–877), вказує ціну у п'ять солідів. Як вважає Саймон Коупланд, мечі були порівняно дорогою зброєю тому капітулярії Карла Великого наказують озброюватися мечами лише тим, кого ставало і на коня. Пасаж з хроніки Регіно Прюмського (842-915 pp.) дозволяє на його думку стверджувати, що на к. IX ст. меч вважався основною зброєю для вершника, оскільки сакс у IX ст. вийшов з ужитку, але про це – нижче.

В пострадянській історіографії тип меча, поширений серед франків у VII–X ст. попри очевидне західноєвропейське походження, не раз підтверджене археологічно, дотепер стійко асоціюється не так із франкськими *militēs* як з скандинавськими вікінгами По-перше через те, що основна типологічна система для ранньосередньовічних мечів що і зараз

перебуває в найширшому використанні, була розроблена повністю на норвежському матеріалі. (Petersen, 2019, passim) Відома робота Яна Пірса та Еварта Окшотта, апелює до вікінгів уже в назві, хоча містить артефакти найрізноманітнішого походження (Peirse, 2002, passim), Федір Андрощук, попри своє тверде переконання, що меч характерної «каролінгської» конструкції у Скандинавії VIII – X ст. в першу чергу був невід’ємним атрибутом не стільки «професійного здобичника» і пірата і вікінга, скільки вільного землевласника *бонда*, свою працю назвав відповідно усталеному шаблону (Андрощук, 2013, с. 219-228).

Разом з тим не викликає сумніву запозичення каролінгського озброєння вікінгами–норманами. Що відмінно демонструє фрагмент могильного кам’яного хреста з Північної Англії, датованого X ст., який походить з колишнього скандинавського анклаву, так званого Денлоу. Попри грубу умовність зображувальної конвенції, рельєф точно передає весь комплекс франкської зброї на службі у норманського воїна: спис, круглий щит, відкритий шолом з носалем, меч, сокира, скрамасакс, підвішений до пояса. Бракує броні, але ймовірно, невідомий митець просто відмовився від її зображення. Пам’ятка є однією з перших різьблених надгробних плит, котрі встановлювали у пам’ять померлим представникам військового стану. Сама її поява сигналізує про початок змін у світогляді людей зброї північноєвропейського походження. Останні, перетворюючись з рейдерів на спадкових землевласників, почали піклуватися про створення і збереження історії та пам’яті свого роду як підстави на привілейований статус.

Кілька слів необхідно сказати про типологію Яна Петерсена, оскільки вона впливала на багатьох дослідників зброї рицарської доби. Класифікація норвежського вченого, якою б не була корисною для систематизації матеріалу, базується на одній досить умовній засаді: Петерсен вважає що протягом кількох століть руків’я каролінгських мечів «розвивалися» від простих до складних форм лінійним способом, який дозволяє побудувати хронологічну шкалу датування предметів. Відносно такого принципу виникають застереження формального порядку. Меч це перш за все функціональний предмет, конструктивні деталі котрого підпорядковані основному призначенню – завдавати ураження людському організму ударами колольної та січної дії. З функціональної точки зору зміни зафіксовані типологією Петерсена мають не практичне, але естетичне, навіть орнаментальне значення. Таким чином типологія Петерсена базується на вторинних, декоративних ознаках.

Іл. 23. Брюсельська «Психомакія» св. Лаврентія, арк. 133, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms. 10066-77.

Декор меча як символічного, статусного предмету що побутував елітарному, ієрархізованому середовищі, завжди мала значення поряд з його бойовими функціями. Але ідентифікаційна роль меча підкреслена його естетичними кондиціями була важливою рівною мірою що в VII то і в XII ст., тоді як технологічний рівень декоративного оздоблення зброї досяг високого рівня уже в добу Великого переселення народів. Прикладом цього може служити європейська клинкова

зброя V–VII ст. (Behmer, 1939, passim). Протягом цього періоду за потреби зброя оздоблювалася у найвишуканіший спосіб, проте паралельно існували конструктивно та функціонально ідентичні, проте мінімалістичні в оздобленні екземпляри. Рух від простої до складної форми далеко не завжди є лінійним і поступовим. Тоді як з точки зору Яна Петерсена і його послідовників «декоративно простий» тип В старший за «софістиковані» в оздобленні типи S та R в середньому на 150 років.

Іл. 24. Штутгартський Псалтир арк. 53в, Württembergische Landesbibliothek, Cod. bibl. fol. 23.

Іл. 25. Трієрський Апокаліпсис, арк. 30, Stadtbibliothek Trier, Codex 31.

котрі спростовують ще один стереотип про цю зброю, як мало придатну до уколу. Бійці тримають мечі переважно на повністю випрямлених руках. Такий самий хват меча зображено і на мініатюрах SP (див. іл. 24) SP і *Психомахія св. Лаврентія* подають кілька зображень стійок та замахів від плеча виконаних пішими бійцями, всі вони підтверджують думку Еварта Окшотта, про те, що верхня пряма хрестовина меча не передбачала рухів

З функціональної точки зору каролінгські мечі, незалежно від кількості лез, діляться на два основних типи; залежно від форми верхньої хрестовини – предмети, передбачали січні удари від зап'ястку та ліктя (хрестовина вигнута у напрямку наверху) і на такі, котрі їх не передбачали (пряма хрестовиною). Меч з прямою верхньою хрестовиною призначався для потужних січних ударів від плеча. Еварт Окшотт писав, що така конструкція передбачала застосування меча виключно з випрямленою рукою і жорстким хватом, а спроби обертати руку в зап'ястку були дискомфортними тим що кути верхньої гарди травмували долоню. (Oakeshott, 1991, p. 8) Але широким січним ударом можна було відрубати голову (codPer арк. 9 г; Richerus, 1839, p. 595) або відтяти кінцівку (GP, p. 141), Цього діапазону бойових прийомів вистачало для протидії прикритому щитом і одягненому в кольчугу противнику. Тоді як вигнута догори верхня хрестовина дозволяла застосовувати більше рухів рукою і, відповідно, складнішу фехтувальну техніку.

УР містить кілька динамічних ілюстрацій використання меча, в тому числі проти противника озброєного списом. Привертають увагу борцівські хвати суперників, а також ясно позначені потужні кольольні удари,

озброєної руки в лікті та зап'ястку. Подібні хвати меча відтворені і на мініатюрах GP і CodPer у вершників.

У латинських текстах франкського походження меч (*spata*) часто виступає поряд з короткою клинковою зброєю з одним лезом. – півмечем (*semispatum*) або саксом, (*sax, ensis*). Саймон Коупланд вважав, що на відміну від *спати*, довгого меча, котрий відзначався неабиякою руйнівною силою через вагу та розмір, сакс через менші габарити (65–80 см) надавався до точного, динамічного бою. Дослідник відмітив зникнення згадок про сакс у текстових і відсутність його у візуальних франкських джерелах від початку IX ст., (тоді як у VII ст. ця зброя була стандартним інвентарем поховань із зброєю), що, на його думку, співпало з конструктивним вдосконаленням довгого меча, *спати*. Таким чином Коупланд вважає, що інструкції, на зразок цитованої вище кореспонденції абата Фульрада, є даниною давньому, але помираючому франкському звичаю (Coupland, 1990, p. 42-43).

Твердження потребує уточнення, оскільки сакс своїми конструктивними показниками ближчий до багато-функціонального предмету для повсякденного носіння, котрий і в поході і в бою доповнював би таку рафіновану зброю, як довгий меч, а в повсякденному житті служив би до господарських потреб як великий ніж. Комплексне застосування короткого та довгого клинка – поширене і тривале в історії зброї явище.

Візуальні джерела суперечать Саймону Коупленду. Там ми подибуємо сакс щонайменше двічі – в характерних піхвах по всій довжині окутих металом при поясі у пішого вояка на арк. 53в SP та у руці вершника р Трієрського Апокаліпсису, де сакс використовується верхи. Так само Ріхер Реймський описуючи битву з вікінгами позначає зброю у руках франків терміном *gladius*, а у вікінгів терміном *ensis*, певно йому йшлося саме про сакс (Riherus, 1839, с. 595). Сакс перебував у використанні і поза межами франкських королівств, його зображено на надгробній плиті X ст. із Йоркширу, комплексне використання обох видів зброї згадано у «Беовульфi» – головний герой «кровожерливим саксом» (*wællseaxe*), котрий носив поверх броні (*on byrnan wæg*) споров черево дракону після того як зламав об його шию свій меч (Beowulf, 2006, p. 210).

Вже перші франкські документальні згадки про броню позиціонують її як найдорожчу частину екіпірування комбатанта. Рипуарська правда визначає ціну доброї броні (*brunia bona*) в 12 солідів. Броня вершників з Штутгартського та Сан-Галленського Псалтиря має виразну ламелярну конструкцію, виконану ніби за точними вказівками пізньоантичних «етнографічних» описів «лускового» сарматського панцира. Ретельно розтиражована митцями несиметричність кожної з пластин, котра ширша у верхній частині плавно звужується і заокруглюється донизу, виключає припущення того, що йдеться про конвенційне зображення кольчужного плетива. Як зауважив Саймон Коупланд, останнє взагалі відсутнє у франкській іконографії IX ст. Немає однозначної відповіді на те чим було зображення ламелярного обладунку на франкських мініатюрах – портретуванням дійсності чи візантійським мистецьким запозиченням візантійських зразків (Coupland, 1990, p. 38-42).

Схожа проблема стоїть перед дослідниками візантійського захисного обладунку. Відсутність достовірних зображень кольчужного плетива і багатозначність текстових повідомлень стабільно провокує дискусії дослідників на те в якою мірою кольчуга була поширена у візантійському світі. Лукаш Гротовський вважає, на фоні відсутності достовірних зображень кольчужного плетива, виразні акценти у візантійських джерелах на тому що «хитони із залізних ланцюгів» це перш за все «варварське» спорядження вказують на те що «ужиток такого типу захисного обладунку в імперській армії був значно обмежений» аж до часу хрестових походів (Grotowski, 2011, p. 204-212).

Найвиваженішою думкою було б припустити певний плюралізм у використанні захисного обладунку: кольчуга і лускові конструкції могли співіснувати поряд. Стовл

каролінгського Відродження Рабан Мавр (пом. 856 р.) наголошував на тому, що кольчуга (*lorica*) «називається так тому, що не має шкіряної основи, але вся сплетена із залізних кілець» (Contamine, 1984, р. 185). Пластинчатий обладунок краще захищав від стріл, а кольчуга була зручнішою у рукопашному зіткненні через свою еластичність. Як би там не було, броня була автоматичною ознакою високого статусу власника. «Каролінги послідовно трактували обладунок як надзвичайно важливу частину мілітарного спорядження, на чому капітулярії Карла Великого постійно наголошували. Королівські васали, які володіли маєтком у 12 або більше мансів, були зобов'язані володіти бронєю, і кожен хто таку мав, але не взяв її із собою на війну, втрачав і зброю і бенефіцій. Висока ціна броні чинила її доступною лише для найбагатших, наприклад граф Макону Еккард згадує у своєму заповіті лише одну *brunia*, Еберхард з Фріулі заповів нащадкам чотири» (Coupland, 1990, р. 38-39).

Майже нічого не відомо про систему вишколу каролінгської кінноти. Адаптація твору Веґеція Рабаном Мавром, вказує єдине на те, що порада Веґеція вершникам тренуватися у всіданні і зсіданні з коня за допомогою дерев'яного макету, спочатку без зброї, а потім «в шоломах, зі щитами та превеликими списами в руках (*scutati et galeati adhuc etiam et contos premagnos in manibus*)» (Dümmler, 1872, р. 448), можливо, збергла свою актуальність в середині IX ст. Термін *premagnos* Рабан Мавр додав від себе, це дозволило Лінну Вайту стверджувати що таким чином у тексті «відобразилося збільшення довжини кавалерійського списа», яке, на його думку, мало б свідчити про розвиток франкської кінноти (White, 1962, р. 149). Відкритим лишається питання чи робота каролінгського інтелектуала мала хоча б якусь вагу поза монастирськими стінами де була створена (Allmand, 2011, р. 216).

Візуальні джерела нашттовують на думку що базові хватки та удари списом (за виключенням кушуння) та мечем використовувалися що пішими що кінними. Тому основна роль бойового коня полягала у забезпеченні комбатанту мобільності на полі битви.

«Мобільність всякчас була важливою, тому кавалерія завжди тримала ініціативу. Проте її мілітарний потенціал не завжди використовувався ефективно через проблеми з організацією та дисципліною. Кавалерія була мобільною, але мобільність не означала високої швидкості, особливо коли справа доходила до безпосереднього зіткнення. Це, а також простий поділ західних армій на важку кавалерію та збройних піхотинців призводило до того, що швидкість і маневр на полі битви траплялися рідко: повсякденний театр воєнних дій утворювали не відкриті рівнини, а болотисті поля. Саме цим пояснюється характерна європейська тяга до ближнього бою. Немає нічого дивного в тому, що коли європейська еліта витрачала гроші на війну, вона якнайбільше інвестувала в себе, в свій захисний обладунок та зачіпну зброю. Саме через це розвивалося лише ті види озброєння яким користувалася еліта, причому коштом інших видів» (France, 1999, р. 231).

Першочергове значення для бойового авторитету шляхетного комбатанта його уміння дати раду бойовому коню ілюструє повідомлення Ріхера про інтронування короля Людовіка IV у 936 р. «Підбіг герцог і підвів королю коня в прикрашеній по-королівськи збруї. Коли той спробував сісти на нього і нетерпеливий кінь шарахнувся в бік, Людовік легко і проворно стрибнув і нехтуючи іржанням коня несподівано скочив на нього верхи. Всім це було у радість і викликало схвальні крики» (Richerus, 1839, р. 588).

Важливе зауваження зробив з цього приводу Гай Халсалл. «Воєнна справа в ранньому середньовіччі – це скоріше робота сталевих нервів та брутальної сили аніж проворності. Ближній бій з списом та щитом певно що потребував сили та стійкості, але ще більше – реакції та розуміння того яким чином правильно нападати та захищатися, знання прийомів. Досвідчений боєць був здатен розпізнати спосіб атаки противника,

захиститися від неї і контраатакувати з мінімальними фізичними зусиллями, не витрачаючи сили. Він знав коли саме і куди прикласти зусилля, не витрачаючи енергії на шалені, несамовиті атаки. За винятком зіткнення з погано озброєним та недосвідченим противником, точність рухів у володінні клинком чи списом важила куди більше ніж сама агресія. Регулярний битевий досвід збільшував шанси вояка вижити у битві наступній. Виглядає на те, що саме накопчений бойовий досвід робив вікінгів надзвичайно важким противником» (Halsall, 2003, p. 36).

Власне все це було актуально не лише для вояків «темних віків» але і для римських легіонерів, як і для кожного комбатанта якому доводиться брати участь у ближньому бою з використанням холодної зброї. Тому інтерпретація Веґеція Рабаном Мавром, де він радить відпрацьовувати удари на дерев'яних стовпах у повному спорядженні була куди ближче реальності раннього середньовіччя ніж це здається деяким сучасним скептикам.

Як то нам наглядно демонструє цитована вище іконографія, протягом IX-X ст. революційних змін у озброєнні армованої кінноти не відбулося, а співставлення візуального матеріалу з текстовим, спонукає до висновку, що і радикальних тактичних інновацій не з'явилося теж.

Удаваний відступ кінних формацій, який описує Нітхард на початку 840-их рр. застосував проти угорців Генріх I Птахолов майже століттям пізніше. За допомогою комплексного використання важкоозброєних і легкоозброєних вершників він здобув не остаточну, проте елегантну перемогу над угорцями при Ріаді (933 р.) Відукінд Ковейський подає важливі подробиці цієї мілітарної акції. «Король боявся – і як виявилось, недаремно, що вороги побачивши його важкоозброєних вершників (*milite armato*) негайно втечуть. Тому він виправив загін тюрінгців серед яких важкоозброєних було мало, аби вони вороги не вагалися їх переслідувати і таким чином натрапили на його головні сили. Що і було зроблено, проте угорці, щойно побачивши основні сили його війська кинулися тікати. Перерслідування йшло на вісім миль, але мало хто з них був пійманий або вбитий. Проте їх табір був захоплений і всі полонені відпущені» (Видукінд 1975, p. 85).

Схожу тактику, що передбачала для кінноти тактичний відступ для повторного шикуння і нової атаки, котрий, на думку Ріхера Реймського, застосували вершники короля Людовіка IV проти норманів в 943 р.

«...Сподіваючись на Божу милість він вирушив назустріч чужинцям з вісьмома сотнями воїнів. Оскільки людей у нього було небагато він не міг пошикувати їх на різні боки аби оточити ворога. Отже, оточений воїнами, він підняв знамена і виступив, зімкнувши шики. Погани наступали пішими. Наблизившись, вони пішли у першу атаку з оголеними саксами (*enses*) згідно батьківського звичаю. Сподіваючись настрашити вершників своїм числом і змордувати їх, вони наступали з щитами та списками. Але потому, розпорошена мечами королівська кіннота рушила на піших прикриваючись щитами. І щільно зімкнувши шики, вони відтіснили і здолали їх, рубаючи та вбиваючи. Потому, дещо відступивши назад, вони знову пішли в атаку і розірвали їх ряди. Король Сестріх змушений був тікати з поля бою і вершники, що роз'їжджали по полю, знайшли його в корчах і простромили трьома списками. А Турмода в розпалі битви убив ударом у груди Людовік у кінному бою. Коли король відбивав його напад і не впізнав його і затримався на місті, б'ючись врукопашну з ворогами що його обступили, Турмод, оточений своїми людьми напав на короля з тилу і опинившись з правого боку від нього, пробив йому рукав кольчуги до лівої пахвини. Але король у бою обернувся до нього й помітив що той збирається ударити його. І завдавши йому удару з правого боку, зніс нападнику голову разом з лівим плечем» (Riherus, 1839, p. 595).

Як історіограф Ріхер був далеким від точності та неупередженості в модерному розумінні цих понять, що надзвичайно дратувало істориків в XIX – першій половині XX ст. (Lot, 2018, p. 89-90). Адже докладно відомо, що саме цього року король Людовик потрапив у полон до норманів, котрі прибули на допомогу юному герцогу Нормандії Річарду, недавно осиротілому, через підступне вбивство його батька Вільгельма Довгого Меча. Проте Ріхер походив із шляхетної родини, його батько був свого часу помітним представником військової еліти. Тому, поза сумнівом, Ріхер був добре знайомий з актуальними бойовими практиками, а ті змінювалися повільно. Поєдинок між германцем та галлом на ймення Іво, що, за словами Ріхера, відбувся 978 р. під час облоги Парижу Оттоном II, мало чим відрізнявся від Божого суду між Бероном і Сканілоном. *«Обидва бійця рушили один на одного прикрившись щитами і виставивши списи, і взялися наносити удари, і кілька ран завдали один одному. Нарешті германець кинув свого списа і пробив галлу щит. Аби довершити справу він дістав меча, проте тоді спис гала пробив його навкис і він попрощався з життям»* (Richerus, 1839, p.623).

Великий інтерес для історії процесу в результаті якого франкська кіннота, із елітарної, проте не особливо чисельної групи воєнних фахівців, згодом трансформувалася у суспільний стан, котрий претендував на монополію до збройного насильства, складає боротьба франків з вікінгами – норманами у IX-X ст. Саме з французькими норманами нащадками, скандинавських піратів, котрі оселилися на півночі Франції два перших історичних джерела, де зафіксований таранний бій (вишивка з Байє і Пісня про Роланда), пов'язані настільки тісно, що саме їм чимало авторитетних вчених приписують честь винайдення таранного бою кушованим списом (Flori, 1998, p. 93).

Прибульці з Півночі Європи, охочі до війни, насильств та грабунку, були прикриті кольчугами, шоломами та щитами й озброєні для рукопашного пішого бою на близьких дистанціях списами, мечами та сокирами. Їх номенклатура презентує досить широкий спектр типів та модифікацій, проте уже з першої академічної праці про озброєння вікінгів (Petersen 1919) стає зрозуміло, що у своїй масі воно, незалежно від місця виробництва, у конструктивному плані мало виразне франкське коріння. Інтенсивний імпорт франкського озброєння в Скандинавію, підтверджують як регулярні його заборони каролінгськими монархами так і специфічна лексика – у норвежській скальдичній поезії IX ст. крилатий спис позначався як *vigra vestrænna* – «західний бойовий спис» (Keen, 1999, p. 42-44).

Нормани – вікінги набули високої бойової репутації у тогочасній Європі. Нордичні тексти колоритно відтворюють атмосферу просякненого насиллям суспільства, де списи, мечі та сокири були речами повсякденного вжитку в буквальному сенсі: *«без зброї не ступай і кроку, бо невідомо як нагле зброя стане мужу в пригоді»* (De Gamle Eddadigte, 1932, c. 27). Проте своєю мілітарною ефективністю вікінги завдячували перш за все розвиненими технологіями мореплавства, простіше кажучи – власним кораблям – *«основному (par excellence) знарядді вікінгського імперіалізму»* (Contamine 1984, p. 28). Панування на морі дозволяло їм з'являтися несподівано, блискавично завдавати удару по слабо захищеним осередкам виробництва та пунктам накопичення матеріальних цінностей на зразок церков, монастирів, та неукріплених поселень, і розчинятися у морській пучині зі здобиччю перш ніж місцеве населення організувало будь який спротив.

Г. С. Лебедев, котрий мав особистий досвід плавання на реконструйованих вікінгських кораблях, писав про них з неабияким знанням справи. *«Корабель на 12– 20 і більше пар весел створював ще одну важливу соціальну передумову «руху вікінгів». Вироблена віками до вітрильного мореплавства навика греблі ... з появою суден, що охоплювали цими навиками біля півсотні і більше гребців, формували колективи, охоплені і просякнуті особливим ритмом взаємодії, сучасні спортивні змагання ефектно демонструють*

швидкісне значення цього ритму. Лише експериментальні умови «археологічно-навігаційних плавань» дозволяють оцінити значення цього ритму при перенесенні його в наземні, берегові умови: орудуючи просто вальками весел навіть не беручись за зброю така команда «морської піхоти» утворює грізну бойову силу, з котрою в добу вікінгів важко було змагатися будь кому. В цілому поведінковий механізм такої команди «русі» утворює особливий і самодостатній соціум.» Від 35 до 120 чоловік складав первинний військовий колектив вікінгів, що формувався навколо корабля, в цьому випадку технології чітко диктували кількість екіпажу, оскільки розміри корабля не давалося збільшувати у нескінченність: ці показники обмежувала висота дерев використовуваних для суднобудування (Лебедев, 2005, с. 285-286).

Слід взяти до уваги і думку Домініка Бартелемі про те що «якщо відмовитися від посилань на Божу кару, то однією з головних причин вторгнень вікінгів у Францію були міжусобні війни синів Людовика Побожного і магнатських угруповань, що їх оточували». (Бартелемі, 2012, р. 109) Нітхард прямо вказує на те, що Лотар найняв собі на службу норманів і «дозволив їм грабувати інші народи» (Nithard, 1907, р. 42), але певно цією практикою користувалися усі сторони конфлікту. На локальному рівні потреба захиститися від спритних та жорстоких нападників стояла гостро, незалежно від того чи діяли вони на свій страх і ризик, чи прибули на запрошення сусіда. Застосування бойових коней виглядало достойною відповіддю «немореплавних» західних народів. Коні не лише забезпечували швидкість маневру, але і доставляли комбатантів при повному бойовому спорядженні до місця зіткнення у порівняно добрій кондиції. Звідси було недалеко і до розвитку техніки кінної атаки, адже спаяний, тренований бойовий колектив армованих вершників мусів бути «просякнутий особливим ритмом взаємодії» не згірше за згаданих Лебедевим воїнів-гребців. «Ви повинні галопувати в ескадроні аби зрозуміти захоплення конями *en masse*, адже кінь за своїм інстинктом є стадною твариною» (Keegan, 2004, р. 89) – писав уже в середині ХХ ст. німець Альфред Штальберг, один з останніх кавалеристів з бойовим досвідом. Таким чином, важка кавалерія дістала ще один поштовх для розвитку. На несподівані набіги з моря за допомогою мобільних, компактних, добре екіпірованих кінних загонів здійснювалася блискавична реакція. Мініатюри GP і *Життя св. Вандріля*, скоріше за все подають зображення саме таких бойових формацій. Проте вплив вікінгів на франків не варто переоцінювати. Відбувалися і зворотні воєнно-технологічні запозичення, адже норманські рейдери охоче користувалися верховими конями якщо мали таку можливість. Говард Кларк навів за період другої половини IX – поч. XI ст. чимало прикладів тактичного застосування вікінгами верхових коней.

«У неоднорідних ландшафтах і відкритих теренах Західної Європи війська вікінгів інтенсивно використовували коней. Данська «Велика армія» у Східній Англії, усю зиму 865–866 рр. провела нагромаджуючи кінську силу., те саме було зроблено після поразки під Сокур–е–Вімю 881 р., а 892 р. вона переправилася в Булоні через Ла–Манш «з конями та іншим скарбом». Частина Армії, яка переправилася в Англію 884 р. позбулася своїх «франкських коней» зусиллями англійських військ, зібраних для відсічі королем Альфредом. Західні сакси обскакали Гунтрумових данів під час їх кінного маршу з Ворчему до Екстера. Саме від мобільності залежав успіх рейдів вікінгів здійснюваних на суходолі. Чотиреста вікінгів за підтримки бретонців 866 р. верхи перетнули Луару і штурмом взяли Ле Ман. Епізод «Ульстерських анналів» наглядно демонструє важливість коней – 26 лютого 943 р. дублінські вікінги вбили потужного ірландського короля Муірхертаха Шкіряного Клобука, а його головну церкву в Армаг, що розташовувалася за 56 км від місця королівської загибелі, вони розграбували вже на наступний день. Не дивно, що найзахланніший з норманських очільників пізньої Доби вікінгів, Свен Вилобородий вимусив 1013 року з виснаженої і

втомленої війною англійської людності провіант і коней. Залишивши кораблі та заручників своєму синові Кнутові, Свен вирушив із головними силами навколо Південної Англіїза новими заручниками, це призвело до того що «коли він повернув на північ до своїх кораблів, увесь народ визнав його королем». Королівство Етельреда II було завойовано верхи за півстоліття до битви під Гастінгсом» (Keen, 1999, p. 48– 49).

Син Свена Вилобородого Кнут так само розумів важливість коней на війні скоро як у склад законодавчо визначеного ним *херіоту* (буквально «приладь війни», комплексу воєнного спорядження, котрим король обдаровував своїх придворних) крім мечей, списів, щитів, шоломів, кольчуг та золота входили осідлані та неосідлані коні. Ярлу належалися 4 осідланих і 4 неосідланих коня, близьким до короля тенам – по два, іншим наближеним людям по одному (Андрощук, 2013, с. 185– 186) Джонс Френс влучно зауважив що під час кампанії, котра призвела до гучної перемоги франків короля Арнульфа над данськими піратами у битві на острові Дейл 891 р. (під час якої Арнульф наказав основним своїм силам спішитися, оскільки противник уфортифікувався на болотистому пагорбі) частина франкської піхоти була розгромлена в результаті кінної атаки вікінгів (France, 1985, p. 84). Епізод облоги візантійським імператором Іоаном Цимісхієм князя Святослава Ігоревича в Доростолі (971 р.) описаний Львом Дияконом, коли військо Святослава вчинило кінну вилазку проти візантійців, попри іронію автора, котрий вважає, що «скіфи» не були здатні керувати конями за допомогою повода, є черговим джерельним свідченням на користь твердження Говарда Кларка (Лев Диякон, 1988, с. 75).

Виглядає на те, що франкам та вікінгам не було чому учитись один в одного на суходолі. Ті та інші використовували одну і ту саму зброю та приблизно однакову тактику – яка передбачала застосування кінних вояків там де це лише було можливо. Між франкськими та норманськими людьми зброї не пролягало якогось непереборного культурного провалля. Що гарно ілюструє боротьба детронізованого короля Аквітанії Піпіна II, «данських піратів товариша (*Danorum piratis sociatur*), з Карлом Лисим. Разом з данськими вікінгами які орудували на Луарі він 857 р. «взяв Пуатьє, і поруйнував багато інших міст в Аквітанії». Згодом Карл полонив його та ув'язнив у монастирі в Суасоні, проте, як повідомляють під 862р. «Бертинські аннали», «Піпін син Піпіна полишив монастир та повернувся до світського життя і ставши апостатом, приєднався до норманів, і жив з ними як один із них». У союзі з ними він продовжував боротьбу до 864 р. доки вдруге не потрапив у полон, де і загинув (Annales Bertiniani, 1832, p. 450, 462; Bradbury, 2004, p. 77). Проте постійна присутність норманів у землях франків створювала ту перманентну мілітарну напругу, яка так необхідна для динамічного розвою знярядь і практик збройного насильства.

Франкське озброєння інтенсивно експортувалася в найвіддаленіші куточки християнського світу та і поза нього, що безпосередньо говорить про його масовість та ефективність. Каролінгські володарі відомі своїми спробами заборонити її продаж потенційним ворогам – бретонцям, вікінгам та сарацинам, проте судячи з джерельних повідомлень про екіпірування тих та інших, особливих успіхів в цьому досягнуто не було. Крилатий «франкський» спис трапляється і у вікінзьких могилах і на слов'янських городищах (Androshchuk, 2009, fig 6) і на затоплених візантійських кораблях (Grotowski 2011, ill. 91c). Так званий каролінгський меч якщо судити із кількості та географічної локалізації знахідок, виглядає найстатуснішою європейською зброєю доби. Лише в самій Норвегії на час виходу у світ першої спеціальної роботи присвяченої цьому типу зброї авторства Яна Петерсена кількість відомих мечів каролінгського типу складала біля 2000 екземплярів. З описів Льва Диякона та візантійської іконографії випливає висновок, що візантійська кавалерійська еліта на зразок «безсмертних» імператора Іоанна Цимісхія, котрі врешті змусили князя Святослава до мирних переговорів під Доростолом, була екіпірована у подібний до сент-галенських та

перізонських вершників спосіб включно з «дуже довгими списами» «безсмертних» Іоанна Цимісхія (Лев Дикон, 1988, с. 75 *passim*), хоча проблемним залишається питання про те чи озброєння і тактика візантійської гвардії складалося в результаті паралельної еволюції кінних формацій чи було експортовано франкськими найманцями на візантійській службі.

Розвиток кавалерійського озброєння і тактики на тлі соціальних та політичних процесів у королівстві франків створив родюче технологічне підґрунтя для виникнення елітарного прошарку кінних воїнів, котрий протягом IX-X ст. набув усіх ознак фахової спільноти. Для її члена, так званого *miles*, здатність до кінного бою була ознакою престижу і статусу, а розвинутий захисний обладунок запорукою виживання. Як і кожна професійна світська спільнота на середньовічному Заході, *militia* намагалася зробити свою професію і правовий статус спадковими. В цьому плані твердження Домініка Бартелемі про те, що «*насправді класичне рицарство, яке мало середньотривалу та довготривалу перспективу, з'явилося вже у пост-каролінгській Франції*» (Бартелемі, 2012, с. 73) має певний сенс.

Проте, ідентифікаційна ознака, котра б вирізняла цих нових кентаврів від решти військових фахівців «темних віків» – таранний бій, наявність котрого у каролінгських франків обстоював Лінн Вайт, в наявних історичних джерелах VIII-X ст. – ані візуальних, ані текстових – не фіксується. Тому немає підстав говорити про принципово нову мілітарну технологію. В каролінгську добу кінь як і в попередні часи використовувався на полі битви перш за все як транспортний засіб. Скоріше за все, кінна військова еліта франків в цей час почала усвідомлювати свою ексклюзивність на фоні суспільства – і це послужило поштовхом до подальшої мутації їх військової культури у бік рицарської. У воєнно-технологічному плані рицарством вона не була

Висновки. Історіографічна дискусія про час появи масової армованої кінноти у війську франків і про те коли і яким чином така кіннота перетворилася у рицарство, є незавершеною. Великою мірою вона відбувається навколо питання актуальності тез, виголошених Ліном Вайтом у 1960 рр. Важливим джерелом аргументації у цих дебатах є візуальний матеріал, котрий використовується що часто то і довільно. Даний текст є спробою систематизації франкської іконографії VIII-X ст. та послідовного її аналізу на предмет зображення там армованої кінноти, її озброєння, спорядження та концепцій і практик його використання.

Франкська іконографія VIII-X ст. дозволяє однозначно стверджувати наявність і важливість армованої кінноти уже у війську перших Каролінгів, попри різні погляди сучасних дослідників на її чисельність, а також провідну роль у франкській воєнній культурі, щонайпізніше від другої половини IX ст. Кабінетний погляд західних дослідників про неужиточність кінноти під час облог не підтверджується джерельно. Навпаки, і зображення і тексти доби демонструють якнайширше використання кінноти в таких мілітарних акціях перш за все як сили швидкого реагування на ініціативи обложених.

Технологічні трансформації в кінному бою йшли повільно. Попри те що стремена фіксуються в Європі з VII ст. Вперше у каролінгському візуальному матеріалі стремена з'являються в другій половині IX ст. у мініатюрі з «Життя св. Вандріля». Далі їх зображення є частими проте нерегулярними, тому теорію Ліна Вайта про вирішальну роль впровадження стремена для трансформації каролінгського суспільства VIII-IX ст. і відповідно виникнення таранного бою в цей період, візуальні джерела не підтверджують. Проте і опозиційну тезу Бернарда Баграха про непопулярність стремени у франків в цей час з огляду на візуальні джерела теж неможливо прийняти. Скоріше за все впровадження стремени і трансформації техніки кінного бою йшло повільно, паралельно із збільшенням якості та кількості поголів'я верхових коней.

Зображення кушованого спису з'являється у франкській іконографії від кінця IX ст. так само регулярно. Мотив вершника із списом утримуваним прямим хватом горизонтально у

руці зігнутий у лікті, вперше з'являється в к. IX ст. в *Золотому Сент-Галленському Псалтирю* та *Боландійському Прудецнії*, в контексті маршу кінних військ та переслідування одним загоном вершників іншого. І там і там помітні стремена, сідла та шпори. Третє зображення кушованого спису на рельєфі саркофагу з Чівіта-Кастелана важко атрибуувати хронологічно точно. По аналогіям із зображеннями коней, посадки вершників та їх спорядження, рельєф можна широко датувати IX ст. У каролінгських візуальних пам'ятках X ст. цей мотив кушованого спису зчитується ще двічі (*Кодекс Перізони*, *Психомахії св. Лаврентія*) у зображеннях облоги, та конвоювання полону. У чотирьох зображеннях бракує ураженого списом противника, тоді як рельєф подає нам мисливську сцену, де кінний мисливець б'є списом дикого кабана. Інтерпретація цих зображень за посередництвом німецьких та італійських фехтувальних трактатів, а також уставу польської кавалерії 1938 р. спонукає до висновку, що знайомство армованої кінноти з технікою кушування спису не передбачає автоматично її здатності до таранного бою. Утримання списа горизонтально під пахвою надавало вершнику можливість до фехтувальних прийомів та шоківих ударів деревком, наконечником або «крилами», які були ефективними в безпосередньому зіткненні. Безперечним виглядає поширення стремени щонайпізніше від IX ст. і як результат – розвиток армованої кінноти та її бойової ефективності у франкському війську.

Одні ті ж самі типи і види зброї подані у візуальному матеріалі у використанні як у пішому так і кінному бою. Спеціалізованих типів зброї для таранного бою, як то довгого списа (3,5 м довжини) із гранчастим вістряем, чи шолому із забралом, у візуальних джерелах каролінгської доби не зустрічається. Це спонукає до висновку що функції франкської зброї і відповідно бойові практики її використання в VIII-X ст. були універсальними в пішому та кінному бою.

Хоча ототожнення технік кушування спису і таранного удару є помилковим, бойовий кінь та комплекс озброєння вершника, що складався з спису, меча, щита, шолому, металевого прикриття торсу, визначав каролінгську та оттонівську армовану кінноту як бойову силу. Цей комплекс спорядження був технологічним підґрунтям, а спільнота його носіїв тим сприятливим середовищем, в якому пізніше виникло рицарство як бойова сила. Франкські мілітарні технології VIII-X ст. та франкська воєнна культура цього періоду в ширшому розумінні цього терміну, послужили технологічною та культурною базою для формування рицарства і рицарської мілітарної технології в майбутньому.

Попри очевидне наростаюче значення кінноти у франкському війську та прогресуючі експерименти з техніками володіння списом протягом VIII-X ст., що наглядно доводять як візуальні так і текстові джерела доби, наявний джерельний матеріал не підтверджує побутування таранного бою серед франкських воєнних еліт. Тому про виникнення рицарської мілітарної технології і відповідно рицарства як бойової сили у VIII-X ст. говорити зарано. Проте теза Лінна Вайта про те, що «вікно можливостей» для трансформацій кінного бою і розвитку та поширення озброєння для нього і врешті для росту культурної та політичної ролі фахівців до нього здатний, ітчЯР х відкрилося саме в цей період у Франкській державі, у світлі візуальних джерел залишається актуальною.

Список джерел та літератури

АНДРОЩУК, Ф., 2013, *Мечи викингов*. Киев: Простір.

БАРТЕЛЕМИ, Д., 2012, *Рицарство. От древней Германии до Франции XII века*. Санкт-Петербург: Евразия.

ВИДУКИНД КОРВЕЙСКИЙ, 1975, *Деяния саксов / Res Gestae Saxoniarum*. Москва: Наука.

- ГУЦУЛ, В., Н., 2021, Франкська армована кіннота каролінгської доби у західній історіографії другої половини ХХ–початку ХХІ століття: вибрані проблеми, *Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія», вип. 1(44)*, 196-205. [online]. Available from: <http://visnyk-ist.uzhnu.edu.ua/article/view/233333> [Accessed: 28th October, 2021].
- КИРПИЧНИКОВ, А., Н., 1971, *Древнерусское оружие, Выпуск третий, Доспех, комплекс боевых средств IX– XIII вв.* Ленинград: Наука.
- ЛЕБЕДЕВ, Г., 2005, *Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси.* Санкт– Петербург: Евразия, 640 с.
- ЛЕВ ДИАКОН, 1985, *История.* Москва: Наука.
- ALLMAND, C., 2011, *The De Re Militari of Vegetius. The Reception, Transmission and Legacy of a Roman Text in the Middle Ages.* Cambridge: Cambridge University Press.
- ANDROSHCHUK, F., 2009, The place of Dereva and Volhynia in Norse–Slav relations in the 9th to 11th centuries, *Situne Dei. Annual of Sigtuna Research published by Sigtuna Museum*, 7-20 pp.
- Annales Bertiniani*, 1832, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum*, T. I, Hannover, 419-515.
- Annales Regni Frankorum*, 1895, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum, Separatim editi*, Hannover, 204 p.
- BACHRACH B. S., 1972, *Merovingian Military Organization 481– 751.* Minneapolis: University of Minnesota Press.
- BACHRACH, B., S., 1988, Caballus et Caballarius in Medieval Warfare, *The Study of Chivalry: Resources and Approaches.* Kalamazoo: Medieval Institute Publications, 173-211.
- BACHRACH, B., S., 2013, *Charlemagne's Early Campaigns (768–777). A Diplomatic and Military Analysis.* Leiden & Boston: Brill.
- BACHRACH, B., S., BACHRACH, D., 2017, *Warfare in Medieval Europe C.400–C.1453.* London & New York: Routledge.
- BACHRACH, B., S., 1970, Charles Marel, Mounted Shock Combat, the Stirrup and Feudalism. *Studies in Medieval and Renaissance History*, 7, 49-75.
- BACHRACH, D., S., 2014, *Niemiecka sztuka wojenna w czasach Mieszka I.* Oświęcim: Napoleon V.
- BARTHÉLEMY, D., 2010, Feudal War in Tenth-Century France, *Vengeance in the Middle Ages. Emotion, Religion and Feud (Edited by Susanna A. Throop & Paul R. Hyams)*, London & New York: Routledge, 105-115.
- BEHMER, E., 1939, *Das Zweischneidige Schwert Der Germanischen Völkerwanderungszeit.* Stockholm: Akademisk avhandling.
- Beowulf*, 2006, (A dual– language edition Translated and with an Introduction and Commentary by Howell D. Chickering, JR.), New York: Anchor Books.
- BLAIR, C., 1958, *European Armour circa 1066– circa 1700.* London: B. T. Badsford LTD.
- BRADBURY, J., 2004, *The Routledge Companion to Medieval Warfare.* London & New York: Routledge.
- CARDINI, F., 2014, *Alle radici della cavalleria medievale.* Bologna: il Mulino.
- CONTAMINE, P., 1984, *War in the Middle Ages.* Oxford: Blackwell.
- COUPLAND, S., 1990, Carolingian Arms and Armor in the Ninth Century, *Viator: Medieval and Renaissance Studies*, 21, 29–50.
- COUPLAND, S., 2004, The Carolingian army and the struggle against the Vikings, *Viator. Medieval and Renaissance Studies*, 35, 49–70.
- CSIKY, G., 2015, *Avar–Age Polearms and Edged Weapons Classification, Typology, Chronology and Technology.* Leiden & Boston: Brill.
- DAVIS, R. H. C., 1987, The Warhorses of the Normans, *Anglo-Norman Studies*, 10, 67-82.
- DAVIS, R. H. C., 1999, *Medieval Warhorse. Its Origin, Development and Redevelopment.* New York: Thames & Hudson.

- De Gamle Eddadigte*, 1932, København: Gad.
- DELBRÜCK, H., 1982, *History of the art of war within the framework of political history, Vol. III, The Middle Ages*. Westport & London: Greenwood Press.
- DODWELL, C. D., 1993, *The Pictorial Arts of the West 800– 1200*. New Haven: Yale University Press.
- DUBY, G., 2006, *Czasy katedr. Sztuka i społeczeństwo 980– 1420*. Warszawa: Cykady.
- DÜMMLER, E., 1872, De procinctv romanae militiae. *Zeitschrift für deutsches Alterthum*, 15, 443–451.
- Ermoldi Nigelli carmina*, 1884, Poetarum latinorum Medii Aevi, Tomus II. Berlin, pp. 1–92.
- FLORI, J., 1998, *Chevaliers et chevalerie au Moyen Age*. Paris: Fayard.
- FRANCE, J., 1985, The Military History of the Carolingian Period, *Revue Belge d'Histoire Militaire*, 26, 81–99.
- FRANCE, J., 1999, *Western Warfare in the Age of Crusades 1000– 1300*. London & New York: Routledge.
- GASSMANN, J., 2018, Combat Training for Horse and Rider in the Early Middle Ages, *Acta Periodica Duellatorum*, 6/1, 63–98.
- GILLMOR, C., 1992, Practical Chivalry: The Training of Horses for Tournaments and Warfare, *Studies in Medieval and Renaissance History* 13, 7–29.
- Gregorii Turonensis Libri Historiarum X*. <http://www.thelatinlibrary.com/gregorytours.html> (date of access 01. 10. 2020)
- GROTOWSKI, P. Ł., 2011, *Święci wojownicy w sztuce bizantyńskiej (843– 1261)*. *Studia nad ikonografią uzbrojenia i ubioru*. Kraków: WAM.
- HALDON, J., 1999, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565–1204*. London: UCL Press.
- HALL, B., 1996, Lynn White's Medieval Technology and Social Change After Thirty Years, Technological Change Methods and Themes, *The History of Technology*, Edited by Robert Fox, London & New York: Routledge, 85-102.
- HALSALL, G., 2003, *Warfare and Society in the Barbarian West, 450–900*. London & New York: Rutledge.
- Indiculus loricorum, 1895, Monumenta Germaniae Historica, Legum Sectio IV. Constitutiones et acta publica imperatorum et regum. Tomus I, Hannover, 736 p.
- KEEGAN, J., 2004, *History of Warfare*. London: Pimlico.
- KEEN, M., (ed.), 1999, *Medieval Warfare: a History*. Oxford: Oxford University Press.
- LEONI, T. & MELE, G. D. 2017, *Flowers of Battle, Volume 1 Historical Overview and the Getty Manuscript*. Wheaton: Freelance Academy Press.
- LOT, F., 2018, *Historia wojen i wojskowości w średniowieczu. Tom I. Oświęcim: Napoleon V. Mounted Martial Arts, swinging around and cutting with a spear*, 2017. [online], THILO M, Available from: <https://www.youtube.com/watch?v=Zkw3foWcVDO> [Accessed: 28th October, 2021].
- NELSON, J., 1996, Ninth– Century Knighthood. The Evidence of Nithard, *The Frankish World 750– 900*, London & Rio Grande: Bloomsbury Academic, 75– 88.
- NICOLLE, D., 2005, *Carolingian Cavalrymen AD 768– 978*. Oxford: Osprey.
- NITHARD, 1907, *Historiarum libri IIII*. Hannoverae et Lipsiae, 62 p.
- OAKESHOTT, E., R., 1960, *Archeology of Weapons. Arms and Armour from Prehistory to the Age of Chivalry*. Woodbridge: the Boydell Press [reprint].
- OAKESHOTT, E., R., 1991, *Records of Medieval Sword*. Woodbridge: the Boydell Press.
- PARKER, G., (ed.), 2005, *Cambridge History of Warfare*. Cambridge: Cambridge University Press.
- PAULUS DIACONUS, 1878, *Historia Langobardorum*, MGH SS rerum Langobardicarum, Hannover, 12– 187 pp.

- PEIRCE I., 2002, *Sword of the Viking Age*. Woodbridge: the Boydell Press.
- Perisoni Codex*, Leiden University Libraries, Cod. PER F 17, 211 fols. // <https://disc.leidenuniv.nl/view/item/850585#page/2/mode/1up> (date of access 6.04.2020).
- PETERSEN, J., 1919, *De Norske Vikingesverd. En typologisk– kronologisk studie over vikingetidens vaaben*, Kristiania, 288 p.
- Psalterium aureum*, St. Gallen, Stiftsbibliothek, Cod. Sang. 22. // <https://www.e-codices.unifr.ch/en/searchresult/list/one/csg/0022> (date of access 24.03.2020).
- Regulamin kawalerii*, 1938, Warszawa: Ministerstwo spraw wojskowych.
- RICHERUS, 1839, *Richeri historiarum libri IIII*. Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum Tomus 3, Hannover, 561–657 pp.
- ROLAND, A., 2003, Once More into the Stirrups: Lynn White Jr., *Medieval Technology and Social Change, Technology and Culture*, Vol. 44, No. 3., 574-585.
- ROSS, D. J. A., 1963, L'originalité de «Tuoldus»: le maniement de la lance, *Cahiers de civilisation médiévale*, 6e année (n°22), 127-138.
- SIDNELL, P., 2006, *Warhorse. Cavalry in Ancient Warfare*. London & New York: Hambledon-Continuum.
- STRICKLAND, M., 1996, *War and Chivalry: The Conduct and Perception of War in England and Normandy, 1066– 1217*. Cambridge: Cambridge University Press.
- VLASATÝ, T., 2019, Typology of Spearhead Wings, *Projekt Forløg: Reenactment a věda* [online]. Available from: <https://sagy.vikingove.cz/>, [Accessed: 28th October, 2021].
- von DANZIG, P., 2016, *Średniowieczne sztuki walki*. Warszawa – Oświęcim: Napoleon V.
- WHITE, L., 1962, *Medieval Technology and Social Change*. Oxford: University Press.

References

- ALLMAND, C., 2011, *The De Re Militari of Vegetius. The Reception, Transmission and Legacy of a Roman Text in the Middle Ages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ANDROSHCHUK, F., 2009, The place of Dereva and Volhynia in Norse–Slav relations in the 9th to 11th centuries, *Situne Dei. Annual of Sigtuna Research published by Sigtuna Museum*, 7-20 pp.
- ANDROSHCHUK, F., 2013, *Mechi vikiniov*. Kyiv: Prostir.
- Annales Bertiniani, 1832, Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum, T. I, Hannover, 419-515.
- Annales Regni Frankorum, 1895, Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum, Separatim editi, Hannover, 204 p.
- BACHRACH B. S., 1972, *Merovingian Military Organization 481– 751*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- BACHRACH, B., S., 1988, Caballus et Caballarius in Medieval Warfare, *The Study of Chivalry: Resources and Approaches*. Kalamazoo: Medieval Institute Publications, 173-211.
- BACHRACH, B., S., 2013, *Charlemagne's Early Campaigns (768–777). A Diplomatic and Military Analysis*. Leiden & Boston: Brill.
- BACHRACH, B., S., BACHRACH, D., 2017, *Warfare in Medieval Europe C.400–C.1453*. London & New York: Routledge.
- BACHRACH, B., S., 1970, Charles Marel, Mounted Shock Combat, the Stirrup and Feudalism. *Studies in Medieval and Renaissance History*, 7, 49-75.
- BACHRACH, D., S., 2014, *Niemiecka sztuka wojenna w czasach Mieszka I*. Oświęcim: Napoleon V.
- BARTELEMY, D., 2012, *Rytsarstvo. Ot drevnei Hermanii do Frantsii XII veka*. Sankt– Peterburh: Evraziya.

- BARTHÉLEMY, D., 2010, *Feudal War in Tenth-Century France, Vengeance in the Middle Ages. Emotion, Religion and Feud (Edited by Susanna A. Throop & Paul R. Hyams)*, London & New York: Routledge, 105-115.
- BEHMER, E., 1939, *Das Zweischneidige Schwert Der Germanischen Völkerwanderungszeit*. Stockholm: Akademisk avhandling.
- Beowulf*, 2006, (A dual– language edition Translated and with an Introduction and Commentary by Howell D. Chickering, JR.), New York: Anchor Books.
- BLAIR, C., 1958, *European Armour circa 1066– circa 1700*. London: B. T. Badsford LTD.
- BRADBURY, J., 2004, *The Routledge Companion to Medieval Warfare*. London & New York: Routledge.
- CARDINI, F., 2014, *Alle radici della cavalleria medievale*. Bologna: il Mulino.
- CONTAMINE, P., 1984, *War in the Middle Ages*. Oxford: Blackwell.
- COUPLAND, S., 1990, Carolingian Arms and Armor in the Ninth Century, *Viator: Medieval and Renaissance Studies*, 21, 29-50.
- COUPLAND, S., 2004, The Carolingian army and the struggle against the Vikings, *Viator. Medieval and Renaissance Studies*, 35, 49-70.
- CSIKY, G., 2015, *Avar– Age Polearms and Edged Weapons Classification, Typology, Chronology and Technology*. Leiden & Boston: Brill.
- DAVIS, R. H. C., 1987, The Warhorses of the Normans, *Anglo-Norman Studies*, 10, 67-82.
- DAVIS, R. H. C., 1999, *Medieval Warhorse. Its Origin, Development and Redevelopment*. New York: Thames & Hudson.
- De Gamle Eddadigte*, 1932, København: Gad.
- DELBRÜCK, H., 1982, *History of the art of war within the framework of political history, Vol. III, The Middle Ages*. Westport & London: Greenwood Press.
- DODWELL, C. D., 1993, *The Pictorial Arts of the West 800– 1200*. New Haven: Yale University Press.
- DUBY, G., 2006, *Czasy katedr. Sztuka i społeczeństwo 980– 1420*. Warszawa: Cykady.
- DÜMMLER, E., 1872, De procinctv romanae militiae. *Zeitschrift für deutsches Alterthum*, 15, 443-451.
- Ermoldi Nigelli carmina*, 1884, Poetarum latinorum Medii Aevi, Tomus II. Berlin, pp. 1-92.
- FLORI, J., 1998, *Chevaliers et chevalerie au Moyen Age*. Paris: Fayard.
- FRANCE, J., 1985, The Military History of the Carolingian Period, *Revue Belge d'Histoire Militaire*, 26, 81-99.
- FRANCE, J., 1999, *Western Warfare in the Age of Crusades 1000– 1300*. London & New York: Routledge.
- GASSMANN, J., 2018, Combat Training for Horse and Rider in the Early Middle Ages, *Acta Periodica Duellatorum*, 6/1, 63-98.
- GILLMOR, C., 1992, Practical Chivalry: The Training of Horses for Tournaments and Warfare, *Studies in Medieval and Renaissance History* 13, 7-29.
- Gregorii Turonensis Libri Historiarum X*. <http://www.thelatinlibrary.com/gregorytours.html> (date of access 01. 10. 2020).
- GROTOWSKI, P. Ł., 2011, *Święci wojownicy w sztuce bizantyńskiej (843– 1261)*. *Studia nad ikonografią uzbrojenia i ubioru*. Kraków: WAM.
- HALDON, J., 1999, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565–1204*. London: UCL Press.
- HALL, B., 1996, Lynn White's Medieval Technology and Social Change After Thirty Years, Technological Change Methods and Themes, *The History of Technology*, Edited by Robert Fox, London & New York: Routledge, 85-102.

- HALSALL, G., 2003, *Warfare and Society in the Barbarian West, 450–900*. London & New York: Rutledge.
- HUTSUL, V., N., 2021, Franska armovana kinnota karolinshkoi doby u zakhidnii istoriohrafii druhoi polovyny KhKh –pochatku KhKhI stolittia: vybrani problemy, Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu, seriia «Istoriia», vyp. 1(44), 196 - 205. [online]. Available from: <http://visnyk-ist.uzhnu.edu.ua/article/view/233333> [Accessed: 28th October, 2021].
- Indiculus loricatorum, 1895, Monumenta Germaniae Historica, Legum Sectio IV. Constitutiones et acta publica imperatorum et regum. Tomus I, Hannover, 736 p.
- KEEGAN, J., 2004, *History of Warfare*. London: Pimlico.
- KEEN, M., (ed.), 1999, *Medieval Warfare: a History*. Oxford: Oxford University Press.
- KYRPYCHNYKOV, A., N., 1971, Drevnerusskoe oruzhye, Выпуск tretyi, Dospekh, kompleks boevykh sredstv IX– XIII vv. Leninhrad: Nauka.
- LEBEDEV, H., 2005, Epokha vikinhov v Severnoi Evrope y na Rusi. Sankt– Peterburh: Evraziya, 640.
- LEONI, T. & MELE, G. D. 2017, *Flowers of Battle, Volume 1 Historical Overview and the Getty Manuscript*. Wheaton: Freelance Academy Press.
- LEV DYAKON, 1985, Istoriia. Moskva: Nauka.
- LOT, F., 2018, *Historia wojen i wojskowości w średniowieczu. Tom I. Oświęcim: Napoleon V. Mounted Martial Arts, swinging around and cutting with a spear*, 2017. [online], THILO M, Available from: <https://www.youtube.com/watch?v=Zkw3foWcVDO> [Accessed: 28th October, 2021].
- NELSON, J., 1996, Ninth– Century Knighthood. The Evidence of Nithard, *The Frankish World 750–900*, London & Rio Grande: Bloomsbury Academic, 75– 88.
- NICOLLE, D., 2005, *Carolingian Cavalrymen AD 768– 978*. Oxford: Osprey.
- NITHARD, 1907, *Historiarum libri IIII*. Haxnoverae et Lipsiae, 62 p.
- OAKESHOTT, E., R., 1960, *Archeology of Weapons. Arms and Armour from Prehistory to the Age of Chivalry*. Woodbridge: the Boydell Press [reprint].
- OAKESHOTT, E., R., 1991, *Records of Medieval Sword*. Woodbridge: the Boydell Press.
- PARKER, G., (ed.), 2005, *Cambridge History of Warfare*. Cambridge: Cambridge University Press.
- PAULUS DIACONUS, 1878, *Historia Langobardorum*, MGH SS rerum Langobardicarum, Hannover, 12– 187 pp.
- PEIRCE I., 2002, *Sword of the Viking Age*. Woodbridge: the Boydell Press.
- Perisoni Codex*, Leiden University Libraries, Cod. PER F 17, 211 ark.. // <https://disc.leidenuniv.nl/view/item/850585#page/2/mode/1up> (date of access 6.04.2020).
- PETERSEN, J., 1919, *De Norske Vikingesverd. En typologisk– kronologisk studie over vikingetidens vaaben*, Kristiania, 288 p.
- Psalterium aureum*, St. Gallen, Stiftsbibliothek, Cod. Sang. 22. // <https://www.e-codices.unifr.ch/en/searchresult/list/one/csg/0022> (date of access 24.03.2020)
- Regulamin kawalerii*, 1938, Warszawa: Ministerstwo spraw wojskowych.
- RICHERUS, 1839, *Richeri historiarum libri IIII*. Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum Tomus 3, Hannover, 561–657 pp.
- ROLAND, A., 2003, Once More into the Stirrups: Lynn White Jr., *Medieval Technology and Social Change, Technology and Culture*, Vol. 44, No. 3., 574-585.
- ROSS, D. J. A., 1963, L'originalité de «Tuoldus»: le maniement de la lance, *Cahiers de civilisation médiévale*, 6e année (n°22), 127-138.
- SIDNELL, P., 2006, *Warhorse. Cavalry in Ancient Warfare*. London & New York: Hambledon-Continuum.
- STRICKLAND, M., 1996, *War and Chivalry: The Conduct and Perception of War in England and Normandy, 1066– 1217*. Cambridge: Cambridge University Press.

VLASATÝ, T., 2019, Typology of Spearhead Wings, *Projekt Forløg: Reenactment a věda* [online]. Available from: <https://sagy.vikingove.cz/>, [Accessed: 28th October, 2021].

von DANZIG, P., 2016, *Średniowieczne sztuki walki*. Warszawa – Oświęcim: Napoleon V.

VYDUKYND KORVEISKYI, 1975, *Deianya saksov / Res Gestae Saxoniarum*. Moskva: Nauka.

WHITE, L., 1962, *Medieval Technology and Social Change*. Oxford: University Press.

Проторицарство? Франкська армована кіннота VIII – X століття у візуальних джерелах

Як був озброєний франкський вершник у VIII–X ст. нам загалом ясно. Проте, питання як докдадно воював франкський вершник, і яким саме чином застосовував він своє озброєння в бою, до цього часу залишилося поза увагою дослідників, за одиничними винятками Лінна Вайта, Бернарда Баграха і Гая Хелсолла, проте і тих цікавили скоріше загальні тенденції, аніж конкретні бойові практики. Більшою мірою це пов'язано з лаконічністю письмових джерел. Проте у студіях над бойовими практиками франків першочергове значення мають саме візуальні джерела, оскільки лише вони подають цілісну і наглядну картину комплексу озброєння вершників, а також застосування цього комплексу в бою. Коли йдеться про наративні джерела доби, дотичні тактичних концепцій франкської кінноти і функціональних особливостей її зброї, слід пам'ятати, що кардинальна більшість текстів VIII–X ст. виходила з-під пера представників кліру. Останні, мало того, що, зазвичай, не мали бойового вишколу в силу обмежень накладених на стан *oratores*, так іще для краси стилю у своїх баталістичних сюжетах постійно відтворювали штампи античного письменства. Тімоті Ройтер зауважив: «натура битви ... зазвичай вислизає від читача, який читає ці тексти».

Історіографічна дискусія про час появи масової армованої кінноти у війську франків і про те коли і яким чином така кіннота перетворилася у рицарство, є незавершеною. Великою мірою вона відбувається навколо питання актуальності тез, вислошених Ліном Вайтом у 1960 рр. Важливим джерелом аргументації у цих дебатах є візуальний матеріал, котрий використовується що часто то і довільно. Даний текст є спробою систематизації франкської іконографії VIII – X ст. та послідовного її аналізу на предмет зображення там армованої кінноти, її озброєння, спорядження та концепцій і практик його використання.

Франкська іконографія VIII – X ст. дозволяє однозначно стверджувати наявність і важливість армованої кінноти уже у війську перших Каролінгів, попри різні погляди сучасних дослідників на її чисельність, а також провідну роль у франкській військовій культурі, щонайпізніше від другої половини IX ст. Кабінетний погляд західних дослідників про неужиточність кінноти під час облог не підтверджується джерельно. Навпаки, і зображення і тексти доби демонструють якнайширше використання кінноти в таких мілітарних акціях перш за все як сили швидкого реагування на ініціативи обложених.

Технологічні трансформації в кінному бою йшли повільно. Попри те що стремена фіксуються в Європі з VII ст. Вперше у каролінгському візуальному матеріалі стремена з'являються в другій половині IX ст. у мініатюрі з «Життя св. Вандріля». Далі їх зображення є частими проте нерегулярними, тому теорію Лінна Вайта про вирішальну роль впровадження стремена для трансформації каролінгського суспільства VIII – IX ст. і відповідно виникнення таранного бою в цей період, візуальні джерела не підтверджують. Проте і опозиційну тезу Бернарда Баграха про непопулярність стремен у франків в цей час з огляду на візуальні джерела теж неможливо прийняти. Скоріше за все впровадження

стремен і трансформації техніки кінного бою йшло повільно, паралельно із збільшенням якості та кількості поголів'я верхових коней.

Зображення кушованого спису з'являється у франкській іконографії від к. IX ст. так само регулярно. Мотив вершника із списом утримуваним прямим хватом горизонтально у руці зігнутий у лікті, вперше з'являється в к. IX ст. в Золотому Сент–Галленському Псалтирю та Боландійському Прудецнії, в контексті маршу кінних військ та переслідування одним загonom вершників іншого. І там і там помітні стремена, сідла та шпори. Третє зображення кушованого спису на рельєфі саркофагу з Чівіта-Кастелана важко атрибуувати хронологічно точно. По аналогіям із зображеннями коней, посадки вершників та їх спорядження, рельєф можна широко датувати IX ст. У каролінгських візуальних пам'ятках X ст. цей мотив кушованого спису зчитується ще двічі (Кодекс Перізоні, Психомахії св. Лаврентія) у зображеннях облоги, та конвоювання полону. У чотирьох зображеннях бракує ураженого списом противника, тоді як рельєф подає нам мисливську сцену, де кінний мисливець б'є списом дикого кабана. Інтерпретація цих зображень за посередництвом німецьких та італійських фехтувальних трактатів, а також уставу польської кавалерії 1938 р. спонукає до висновку, що знайомство армованої кінноти з технікою кушування спису не передбачає автоматично її здатності до таранного бою. Утримання списа горизонтально під пахвою надавало вершнику можливість до фехтувальних прийомів та шоків ударів древком, наконечником або «крилами», які були ефективними в безпосередньому зіткненні. Безперечним виглядає поширення стремен щонайпізніше від IX ст. і як результат – розвиток армованої кінноти та її бойової ефективності у франкському війську.

Одні ті ж самі типи і види зброї подані у візуальному матеріалі у використанні як у пішому так і кінному бою. Спеціалізованих типів зброї для таранного бою, як то довгого списа (3,5 м довжини) із гранчастим вістряем, чи шолому із забралом, у візуальних джерелах каролінгської доби не зустрічається. Це спонукає до висновку що функції франкської зброї і відповідно бойові практики її використання в VIII – X ст. були універсальними в пішому та кінному бою.

Хоча ототожнення технік кушування спису і таранного удару є помилковим, бойовий кінь та комплекс озброєння вершника, що складався з спису, меча, щита, шолому, металевого прикриття торсу, визначав каролінгську та оттонівську армовану кінноту як бойову силу. Цей комплекс спорядження був технологічним підґрунтям, а спільнота його носіїв тим сприятливим середовищем, в якому пізніше виникло рицарство як бойова сила. Франкські мілітарні технології VIII – X ст. та франкська воєнна культура цього періоду в ширшому розумінні цього терміну, послужили технологічною та культурною базою для формування рицарства і рицарської мілітарної технології в майбутньому.

Попри очевидне наростаюче значення кінноти у франкському війську та прогресуючі експерименти з техніками володіння списом протягом VIII – X ст., що наглядно доводять як візуальні так і текстові джерела доби, наявний джерельний матеріал не підтверджує побутування таранного бою серед франкських воєнних еліт. Тому про виникнення рицарської мілітарної технології і відповідно рицарства як бойової сили у VIII – X ст. говорити зарано. Проте теза Лінна Вайта про те, що «вікно можливостей» для трансформацій кінного бою і розвитку та поширення озброєння для нього і врешті для росту культурної та політичної ролі фахівців до нього здатних відкрилося саме в цей період у Франкській державі, у світлі візуальних джерел залишається актуальною.

Ключові слова: рицарство, кушований спис, кінний таранний бій, Каролінгські візуальні мистецтва.

Volodymyr Hutsul, PhD in History, assistant professor, Department of Archeology, Ethnology and Cultural Studies, Uzhhorod National University.

Володимир Гуцул, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та культурології, ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1126-1746>

Received: 11-09-2021

Advance Access Published: December, 2021